

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 10^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2004

ΥΠΟΔΟΧΗ

ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. ΜΑΡΙΑΝΟΥ ΚΑΡΑΣΗ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΣΠΥΡΟΥ ΙΑΚΩΒΙΔΗ

Ὁ νέος συνάδελφος κύριος Μαριάνος Καρασής γεννήθηκε τὸ 1940 καὶ σπούδασε νομικὰ στὴν Ἀθήνα, τὴ Χαϊδελβέργη καὶ τὸ Βερολίνο ὅπου καὶ ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ τὸ 1975. Ὑπηρετήσε στὰ Πανεπιστήμια τῆς Θράκης καὶ τῆς Θεσσαλονίκης ὡς ἐπιμελητὴς τῆς ἔδρας τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου καὶ σταδιοδρόμησε στὴ Θεσσαλονίκη ὅπου ἐξελίχθηκε μεταξύ 1982 καὶ 1988 ἀπὸ ὑφηγητὴς σὲ καθηγητὴ τῆς ἔδρας αὐτῆς. Τὰ συγγράμματά του, βιβλία καὶ μελέτες συγκεντρωμένες σὲ δύο τόμους, δείχνουν μία διάθεση προσεγγίσεως τῶν νομικῶν θεσμῶν καὶ ζητημάτων ὄχι μόνον ἀπὸ τὴ νομικὴ σκοπιὰ ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ γενικὸ τους νόημα καὶ τίς ἱστορικές, πρακτικές, φιλοσοφικές, ἀκόμη καὶ θρησκευολογικές τους προεκτάσεις. Εἶναι φανερὴ, νομίζω, ἡ τάση του νὰ ἐντοπίζει καὶ νὰ ἀναλύει τὴ σκέψη ποὺ ὀδηγεῖ καὶ ποὺ ὀδήγησε σήμερα καὶ στὸ παρελθὸν διαφόρους λαοὺς στὴν ἀποκρυστάλλωση τῶν θεσμῶν τοῦ δικαίου καὶ στὴν ἐξέταση τοῦ φιλοσοφικοῦ ὑποβάθρου τῆς διαδικασίας αὐτῆς. Μὲ ἄλλους λόγους ὁ κ. Καρασής ἔχει καταγίνει κυρίως στὴ μεθοδολογία, τὴν θεωρία καὶ τὴ φιλοσοφία τοῦ Δικαίου στὶς ὁποῖες ἔχει διαπρέψει. Τὸν συγχαίρουμε καὶ τὸν καλωσορίζουμε ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Με ιδιαίτερη χαρά ανέλαβα, κατ' εντολήν τῆς Συγκλήτου, νὰ παρουσιάσω τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ κ. Μαριάνου Καραάση, κατὰ τὴ σημερινὴ ἐπίσημη ὑποδοχὴ του στὸ Ἀνώτατο Πνευματικὸ Ἰδρυμα ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους στὴν προκηρυχθεῖσα ἔδρα τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου.

Ὁ Μαριάνος Καραάσης γεννήθηκε τὸ 1940 στὸ Μαλακάσι Τρικάλων ὡς υἱὸς δημοδιδασκάλου. Σπούδασε στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ τοῦ δικαίου στὸ «Ἐλεύθερο Πανεπιστήμιο» τοῦ Βερολίνου τὸ 1975 καὶ ἔπειτα ὑφηγητὴς στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἐκτοτε σταδιοδρόμησε στὸ Πανεπιστήμιο αὐτό. Τὸ 1983 ἐκλέχθηκε στὴν ἴδια Σχολὴ ἐπίκουρος καθηγητὴς, τὸ 1985 ἀναπληρωτὴς καθ. καὶ τὸ 1988 τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου στὴν ἴδια πάντοτε Σχολή, στὴν ὁποία ὑπηρετεῖ μέχρι σήμερα. Παραλλήλως διδάσκει Ἀστικὸ Δίκαιο καὶ στὴν Ἐθνικὴ Σχολὴ Δικαστῶν, ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της μέχρι σήμερα.

Τὸ ἐπιστημονικὸ του ἔργο ἀναφέρεται ἀφ' ἑνὸς στὴ δογματικὴ τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴ θεωρία τοῦ δικαίου.

Τὸ δογματικὸ του ἔργο διακρίνεται σὲ μονογραφικὸ, δοκιμακὸ, ὑπομνηματικὸ καὶ διδακτικὸ. Στις μονογραφίες του περιλαμβάνονται ἡ διδακτορικὴ του διατριβὴ καὶ ἡ ὑφηγεία του. Μὲ τὴ διδακτορικὴ διατριβή, πού ἔχει τὸν τίτλο «Das Verhältnis der Haftung aus culpa in contrahendo wegen Verletzung der Offenbarungspflicht zu der vertraglichen Haftung», ἀντιμετωπίζει δυσχερῆ ζητήματα τῆς συρροῆς προσυμβατικῆς καὶ συμβατικῆς εὐθύνης. Μὲ τὴν ὑφηγεία του «Ἡ ἔννοια τῆς ὀφειλῆς εἰς ὀλόκληρον» προσπαθεῖ, ἀναγόμενος στὸ ἀξιολογικὸ σύστημα ἐνοχῶν τοῦ ΑΚ, νὰ προσδιορίσει τὰ οὐσιώδη γνωρίσματα τῆς ἐν λόγω ἐνοχῆς, νὰ ἐντοπίσει τίς ἐπιμέρους νομοτυπικὲς μορφές της καὶ νὰ ἀπαντήσει στὸ ζωντὰ ἀμφιλεγόμενον ζήτημα τῆς διακρίσεως μεταξύ «γνήσιας» καὶ «νόθου» ὀφειλῆς εἰς ὀλόκληρον. Στὸ μονογραφικὸ ἔργο του συγκαταλέγονται ἐπίσης τὰ βιβλία του «Culpa in contrahendo im griechischen Recht», «Γενικοὶ Ὅροι Συναλλαγῶν» καὶ «Γάμος καὶ οἰκογένεια ὡς δικαιοὶ θεσμοί».

Πέρα ἀπὸ τὸ μονογραφικὸ, ἐνδιαφέρον εἶναι καὶ τὸ δοκιμακὸ του ἔργο. Περιλαμβάνει εἰδικότερες μελέτες πού ἀναφέρονται σὲ ποικίλα θέματα τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου, ὅπως τὴν εὐθύνη ἀπὸ τίς διαπραγματεύσεις, τὴν πράξη φιλοφροσύνης καὶ τὴ συμφωνία κυρίων, τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τῶν Γενικῶν Ὁρῶν Συναλλαγῶν, τὴν ἀκυρότητα τῆς δικαιοπραξίας καὶ τὴν κατάχρηση δικαιώματος

στο δίκαιο του διαζυγίου. Ίδιαιτέρως όμως πρέπει ἐδῶ νὰ ἐξαρθῆ τὸ σύγγραμμα τοῦ Μαριάνου Καρασή «Γενικὲς Ἀρχαὲς τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου - Δικαιοπραξία Ι», πού εἶναι γραμμéνο σὲ δοκιμακὴ ἀκριβῶς μορφή. Μὲ τὸ φιλόδοξο αὐτὸ ἔργο ὁ συγγραφέας ἐπιχειρεῖ νὰ θέσει τίς βάσεις γιὰ τὴν οἰκοδόμησι ἐνὸς θεωρητικοῦ συστήματος τοῦ ἑλληνικοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου ἐπάνω στὸ ἔδαφος τῆς ἑλληνικῆς ἰδεοκρατικῆς παραδόσεως. Ὡς θεμέλιο τοῦ συστήματος τίθεται ἡ ἔννοια τῆς πράξεως καὶ ἐπάνω σ' αὐτὴ οἰκοδομεῖται ἡ ἔννοια τῆς δικαιοπραξίας καὶ εἰδικότερα ἡ ἔννοια τῆς δηλώσεως βουλήσεως, ἡ ὁποία ἐρευνᾶται εἰς βάθος, ἱστορικῶς (ἀπὸ τὸ Ρωμαϊκὸ Δίκαιο ἕως τίς ἡμέρες μας) καὶ συστηματικῶς, ἐνῶ ἀντιμετωπίζεται καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τῆς κατὰ τρόπο θεμελιακῆς.

Ίδιαιτέρα ἀξιόλογες εἶναι οἱ συμβολές του καὶ στὴ θεωρία τοῦ δικαίου: τὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου ἀφ' ἐνὸς καὶ τὴ μεθοδολογία τοῦ δικαίου ἀφ' ἑτέρου. Στὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου οἱ μελέτες του μπορεῖ νὰ διακριθοῦν στὶς ἐξῆς ἐνότητες: Στὴ φιλοσοφία τῆς πράξεως δύο μελέτες μὲ τίτλο «Ἡ ἔννοια τῆς πράξεως καὶ τῆς πράξεως δικαίου» καὶ «Ὁ καταλογισμὸς τῆς πράξεως».

Στὴ φαινομενολογία τῶν δικαϊκῶν ἀξιῶν ἡ μελέτη του «Ἡ φιλοσοφία τῶν ἀξιῶν τοῦ Max Scheler καὶ τὸ φαινόμενο τοῦ τραγικοῦ στὸ δίκαιο – Μία φαινομενολογικὴ προσέγγισι τῶν ἀντινομιῶν τοῦ δικαίου».

Στὴν ἱστορία καὶ μεθοδολογία τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου οἱ μελέτες του «Περὶ τῆς φύσεως τῆς δικαστικῆς ἀποφάσεως στὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ δίκαιο. Ἡ ἀπὸ τὸν ἄλλογο στὸν ἔλλογο χαρακτῆρα τοῦ δικαίου», καὶ «Ἡ ρωμαϊκὴ ἔννοια τοῦ δικαίου κατὰ τὸν ὅρισμό τοῦ Κέλσου (D, 1, 1, 1pr) καὶ οἱ ἑλληνικὲς ἐπιδράσεις – Ὡς εἰσαγωγὴ σὲ μίαν μεθοδολογία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου», ἀντιστοίχως.

Στὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου εἶναι ἀφιερωμένη ἡ μελέτη του γιὰ τὴν «ἀπανθρωπία τοῦ δικαίου», καὶ στὴν ἐπίδρασι τῆς σύγχρονης Βιοτεχνολογίας στὸ δίκαιο ἡ μελέτη του «Βιονομία. Ἐνας νέος κλάδος δικαίου. Ἡ ἐπισημονικὴ διάστασι».

Στὴ μεθοδολογία τοῦ δικαίου ξεχωρίζουν πέντε μελέτες του γιὰ τὸν νομικὸ συλλογισμό, πού ἀποτελοῦν συμβολὴ στὴν τελολογικὴ θεμελίωσι τοῦ συλλογισμοῦ, δύο μελέτες γιὰ τὴ νομικὴ ἐρμηνευτικὴ, δύο γιὰ τὸν δικαϊκὸ θεσμό (ἡ μίαν γιὰ τὸν θεσμό ὡς μεθοδολογικὸ πρόβλημα καὶ ἡ ἄλλη γιὰ τὴν κατάχρησι τοῦ θεσμοῦ στὸ Ἰδιωτικὸ Δίκαιο), καθὼς καὶ ἄλλες μελέτες ἐπίσης σημαντικῆς.

Τὸ ὅλο ἔργο τοῦ Μαριάνου Καρασή, δογματικὸ καὶ θεωρητικὸ, στηρίζεται – ὅπως λέει ὁ ἴδιος στὸν Πρόλογο τοῦ συγγράμματός του γιὰ τίς «Γενικὲς Ἀρχαὲς» – σὲ μίαν φιλοσοφικῶς ἐνιαία θέσι, πού ἔχει ὡς ἀφετηρία καὶ βάση τὸ τελολογικὸ

σύστημα δικαίου, πού θεμελίωσε με τὸ ἔργο του ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος καὶ συνέχισαν, με ἄκρως δημιουργικὸ τρόπο, οἱ Ἐμμανουὴλ Μιχελάκης καὶ Γεώργιος Μητσόπουλος τόσο στὴ σφαῖρα τῆς γενικῆς θεωρίας τοῦ δικαίου ὅσο καὶ στὴ δογματικὴ εἰδικότερα τοῦ δικονομικοῦ δικαίου. Ἡ συμβολὴ τῶν μελετῶν του σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ γενικὴ θεωρία τοῦ δικαίου – ὅπως λέει ὁ ἴδιος – συνίσταται στὴν προσπάθεια νὰ ἐπαναπροσδιορίσει τὸ ἐν λόγω τελολογικὸ σύστημα μέσα στὸ σύγχρονο φιλοσοφικὸ περιβάλλον καὶ νὰ καταφανεῖ ἡ ἀντοχὴ του. Ἀφ' ἑτέρου στὸ πεδίο τῆς δογματικῆς ἢ συμβολῆς του ἔγκειται στὴν ἀπόπειρα ἐφαρμογῆς τοῦ συστήματος αὐτοῦ στὸ Ἀστικὸ Δίκαιο διὰ τελολογικῆς θεμελιώσεως δογματικῶν ἐνοιῶν σὲ ποικίλα ζητήματα ἐρμηνείας τοῦ νόμου ἢ τῆς δικαιοπραξίας. Ἡ ἴδια ἐνότητα σκέψεως διακατέχει ὁλόκληρη τὴν ἐπιστημονικὴ του προσπάθεια.

Αὐτὸ τὸ ἴδιο πνεῦμα διαπνέει καὶ τὸν γενικότερο στοχασμὸ τοῦ κ. Καράσης, πού ἀπλώνεται καὶ σὲ ἄλλα θέματα ἄλλοτε ὀριακὰ τοῦ δικαίου συνδεόμενα με τὴν παγκοσμιοποίηση («Παραλλαγὴς τοῦ Ἀλάριχου», «Ἐνα νέο φάντασμα γεννᾶται...» κλπ.) ἢ τὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν («Ὁ Εὐρωπαϊκὸς μηδενισμὸς στὸ δίκαιο», «Rudolf v. Jhering καὶ Friedrich Nietzsche – Γενεαλογία τοῦ δικαίου καὶ γενεαλογία τῆς ἠθικῆς»), ἄλλοτε με τὴν κοσμοθεωρία καὶ τὴ βιοθεωρία («Τὸ τραγικὸ καὶ τὸ ἀντι-τραγικὸ ὄραμα τοῦ κόσμου», «Ὁρθόδοξος λόγος καὶ ὀρθόδοξη εἰκόνα») καὶ ἄλλοτε με τὴ θεωρία τῆς λογοτεχνίας («Ἀνάγνωση καὶ ἀναγνώστες»), θέματα δημοσιευμένα κατὰ καιροὺς σὲ περιοδικὰ γενικῆς παιδείας.

Ἀγαπητὴ συνάδελφε καὶ φίλε

Ἐνθυμοῦμαι τὴν πρώτη μας γνωριμία: Ὅταν τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1975 εἶχατε ἐπιστρέψει ἀπὸ τὴ Γερμανία με ὑπὸ μάλης τὴ διδακτορικὴ σας διατριβή, τὴν ὁποία εἶχατε ἐκπονήσει κοντὰ στὸν διαπρεπῆ καθηγητὴ τοῦ Ἀστικοῦ καὶ Δικονομικοῦ Δικαίου στὸ Ἐλεύθερο Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου Arwed Blomeyer. Διαβάζοντας τὸ σύντομο βιογραφικὸ σας πού ἦταν τυπωμένο στὸ ὀπισθόφυλλο τῆς διατριβῆς, σᾶς εἶχα ρωτήσῃ: «Ὡστε εἶσθε καὶ λογοτέχνης;».

Δὲν ξέρω, Κυρίες καὶ Κύριοι, ἂν ὁ Μαριάνος Καράσης εἶναι καὶ λογοτέχνης. Ἐρῶ ὅμως ὅτι ὁ λόγος του διακατέχεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ πάθος τῆς οὐσίας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ πάθος τῆς μορφῆς. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι γιὰ τὴν ὀμιλία του ἐπέλεξε ἓνα θέμα πού φέρνει κοντὰ τὴν οὐσία με τὴ μορφή, τὴ σκέψη με τὸ αἶσθημα.

Μὲ χαρὰ σᾶς ὑποδεχόμεθα, ἀγαπητὴ συνάδελφε, ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος τοῦ ἰδρύματος αὐτοῦ καὶ διακατεχόμεθα ἀπὸ τὴ βεβαιότητα ὅτι θὰ συμβάλετε οὐσιαστικὰ στὸ ἔργο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

**ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ
ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΣΕ ΜΙΑ «ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ»**

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. ΜΑΡΙΑΝΟΥ ΚΑΡΑΣΗ

Εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν ἐγκάρδια ὑποδοχὴ σας. Ἡ τιμὴ, τὴν ὁποία τὸ Ἀνώτατο Πνευματικὸ Ἰδρυμα τῆς χώρας μου περιποιεῖ, εἶναι ὑψίστη. Πρὸς τὴν Ὀλομέλεια τῆς Ἀκαδημίας καὶ ἰδίως πρὸς τὰ Μέλη τῆς Τάξεως τῶν Ἡθικῶν καὶ Πολιτικῶν ἐπιστημῶν ἐκφράζω τὶς ἐκ θαθέων εὐχαριστίες καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη μου.

Βαθύτατη συγκίνηση μὲ συνέχει. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἔργου μου εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἀνταμοιβὴ πού θὰ μπορούσα νὰ περιμένω. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον ἀνταμοιβή. Εἶναι καὶ εὐθύνη. Τὸ βᾶρος τοῦ τίτλου πού μου ἀπονείματε, αἰσθάνομαι τὴν ὑποχρέωση νὰ τὸ φέρω ἐπάξια γιὰ πάντα.

Τὴ στιγμὴ αὐτὴ ἡ σκέψη μου ἀναπόφευκτα στρέφεται πρὸς ἐκείνους πού μὲ κατηύθυναν στὸν κλάδο πού διακονῶ καὶ ἐπηρέασαν ἀποφασιστικὰ τὴν πνευματικὴ μου πορεία: πρῶτα, στὸν δάσκαλό μου, στὸ Ἐλεύθερο Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου, ἀείμνηστο καθηγητὴ Arwed Blomeyer, ἕναν ἀπὸ τοὺς κορυφαίους δογματικούς τοῦ δικαίου στὴ Γερμανία τοῦ 20οῦ αἰώνα· ἔπειτα στὸ φωτεινὸ πνεῦμα τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, πού μου ἔδειξε τὸν δρόμο πρὸς τὴν μεθοδολογία καὶ τὴν φιλοσοφία τοῦ δικαίου στὸ πλαίσιο τῆς ἰδεοκρατικῆς παραδόσεως· καί, ἀκόμη, πρὸς τὸν σεβαστό μου Καθηγητὴ καὶ λαμπρὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας κύριο Γεώργιο Μητσόπουλο, πού, στὸ ἔδαφος τῆς ἴδιας φιλοσοφικῆς παραδόσεως, μού δίδαξε ὅτι δογματικὴ τοῦ δικαίου καὶ γενικὴ θεωρία τοῦ δικαίου ἀποτελοῦν ἀδιάσπαστη ἐνότητα.

Σεβαστὲ καὶ ἀγαπητὲ καθηγητά, κύριε Ἀπόστολε Γεωργιάδη, Σᾶς εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν παρουσίαση τοῦ ἐπιστημονικοῦ μου ἔργου. Ἔχω τὴν ἐπίγνωση, ὅτι οἱ εὐμενεῖς σας κρίσεις ἀντανάκλουν τὰ αἰσθήματα ἀγάπης καὶ φιλίας, μὲ τὰ ὁποῖα πάντοτε μὲ περιβάλατε.

§1.1. Εἶναι μιὰ «Αἰσθητικὴ τοῦ δικαίου» ἐπιστημονικὰ δυνατὴ; Αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο ἐρώτημα. Δύο εἶναι οἱ λόγοι πού θὰ μπορούσαν νὰ ἀμφισβητήσουν τὴν δυνατότητα ἐνὸς τέτοιου ἰδιαίτερου κλάδου. Ὁ πρῶτος προέρχεται ἀπὸ τὴν Γνωσιολογία καὶ ἀνάγεται στὴν καντιανὴ κυρίως διάκριση τῆς συνειδήσεως σὲ θεωρητικὴ, πρακτικὴ καὶ αἰσθητικὴ. Τὸ δίκαιο ἀνήκει στὴν πρακτικὴ σφαῖρα τῆς συνειδήσεως καὶ ἄρα βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν ἐμβέλεια τῆς Αἰσθητικῆς. Ὁ δεύ-

τερος λόγος προέρχεται από την ίδια την Αισθητική και συνίσταται στο ότι σε μεγάλο μέρος των αισθητικών, ιδίως μετά τον Kant (όπως στον Έγκελο, τον Schelling, τον Schleiermacher κ.ά.), επεκράτησε η άποψη ότι αντικείμενο της Αισθητικής είναι μόνο το έργο τέχνης. Αισθητική είναι αποκλειστικά και μόνον η θεωρία της τέχνης. Το δίκαιο δὲν είναι τέχνη, ἄρα βρίσκεται ἔξω από τον χώρο της Αισθητικής. Οἱ δύο αὐτοὶ λόγοι συνέβαλαν και ἱστορικά στην ὑποβάθμιση ἢ και ἀπαξίωση τοῦ αισθητικοῦ φαινομένου, με ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἔχει ἀναπτυχθεῖ και καλλιεργηθεῖ ἰδιαίτερα ἡ «Αἰσθητικὴ τοῦ δικαίου» ὡς αὐτοδύναμος κλάδος τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου. Εἶναι, παρὰ ταῦτα, δυνατὴ ἢ θεμελίωση ἑνὸς τέτοιου κλάδου; Ἡ ἀπάντησή μας εἶναι ἀναμφίβολα ναί, διότι οἱ προαναφερθέντες δύο λόγοι δὲν εὐσταθοῦν. Καὶ συγκεκριμένα:

II.A. Δὲν εὐσταθοῦν πρῶτα οἱ ἀντιρρήσεις οἱ προερχόμενες ἀπὸ τὴν Γνωσιολογία. Εἶναι μὲν γεγονός ὅτι οἱ βασικὲς λειτουργίες τῆς συνειδήσεως εἶναι τρεῖς: ἡ θεωρητικὴ, ποὺ ἀναφέρεται στὴν εὕρεση τῆς ἀλήθειας μέσω τῆς διάνοιας (Verstand), ἡ πρακτικὴ, ποὺ ἀποβλέπει στὴν πραγμάτωση τοῦ ἠθικοῦ νόμου μέσω τοῦ Λόγου (Vernunft) και ἡ αισθητικὴ, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ὁμορφιά, τὴν ὁποία θεᾶται και ἀντιλαμβάνεται ἐποπτικὰ μέσω κυρίως τῆς φαντασίας (Urteilkraft). Οἱ τρεῖς αὐτὲς λειτουργίες ἀντιπροσωπεύουν ἢ καθε μία ἓνα διαφορετικὸ ὑπαρξιακὸ ἐπίπεδο, μὰ ἄλλη διάσταση τοῦ ἀνθρώπινου. Εἶναι και ἓνα διαφορετικὸ γένος ἀξιών: τὴν ἀξία τῆς ἀλήθειας, τὴν ἀξία τῆς ἠθικῆς και τὴν ἀξία τῆς ὁμορφιάς. Ὡστόσο ἡ διάκριση αὐτὴ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ συνειδησιακὸς μας κόσμος μερίζεται πράγματι σὲ χωριστὲς και αὐτῦπαρκτες περιοχὲς. Οἱ τρεῖς περιοχὲς διαχωρίζονται μόνον ὡς ἀφηρημένες ἔννοιες, ὡς νοητοὶ πνευματικοὶ χώροι, γιὰ λόγους ἀποκλειστικὰ και μόνον μεθόδου. Τοὺς χωρίζουμε γιὰ νὰ μελετήσουμε τὸν καθένα με τὴν σειρά του και νὰ διερευνήσουμε τὰ προβλήματα ποὺ θέτει. Στὴν πραγματικότητα ὅμως οἱ τρεῖς λειτουργίες συμπλέκονται, ἢ μιὰ φέρει και φέρεται ἀπὸ τίς ἄλλες και οἱ τρεῖς συνυφαίνονται μέσα στὴν συνείδηση και με τὴν κίνησή τους συνθέτουν τὸν πνευματικὸ μας βίον. Ἡ γνώση ὁδηγεῖ στὴν πράξη, ἀρτιώνεται με τὴν πράξη· ἡ πράξη τρέφεται και φωτίζεται ἀπὸ τὴν γνώση, και ἡ καλαισθησία ὡς βίωση και καλλιέργεια τοῦ ωραίου διασταυρώνεται με τὴν γνώση και τὴν ἠθικὴ εὐθύνη.

Αὐτὴ ἡ συμπλοκὴ τῶν τριῶν λειτουργιῶν ἐκδηλώνεται στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος ποικιλοτρόπως, συχνὰ με τὴν μετάβαση τῆς μιᾶς λειτουργίας στὴν ἄλλη. Ἔτσι ἡ μετάβαση τῆς γνωστικῆς στὴν ἠθικὴ λειτουργία (τῆς Ἀλήθειας στὴν Ἀρετὴ) ἐκδηλώνεται π.χ. με τὴν σωκρατικὴ σκέψη ὅτι ἡ γνώση ὁδηγεῖ

στήν ἀρετή και ὅτι ἡ ἀρετή προϋποθέτει τὴν γνώση, ἀφοῦ «οὐδεὶς ἐκὼν κακός». Στὴν ἴδια σκέψη ἀνάγεται καὶ ἡ ἀποψη τῶν στωικῶν ὅτι δὲν ὑπάρχει γνώση χωρὶς ἀρετή και ἀρετή χωρὶς γνώση, καθὼς και τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη ὅτι στὴν λογικὴ ἐμπεριέχεται καὶ τὸ ἀγαθό.

Ἡ μετάβαση τῆς αἰσθητικῆς στὴν γνωστικὴ λειτουργία (τοῦ Ὠραίου στὸ Ἀληθινὸ) ἐκδηλώνεται π.χ. στὸ «Συμπόσιον» τοῦ Πλάτωνος, ὅπου ἐκτίθενται οἱ περιφρημοὶ ἀναβαθμοὶ τοῦ ἔρωτα, ποὺ ὀδηγοῦν ἀπὸ τὴν ὁμορφιὰ τοῦ σώματος στὴν ὁμορφιὰ τῶν ψυχῶν, ποὺ εἶναι ἀξιώτερη ἀπὸ τὴν σωματικὴ ὁμορφιά, κατόπιν στὴν ὁμορφιὰ τῶν ἠθικῶν πράξεων και τῶν θεσμῶν και ἀπὸ ἐκεῖ στὴν ὁμορφιὰ τῆς γνώσεως τῶν ἐπιστημῶν και τῆς φιλοσοφίας· ἡ ὕψιστη ὁμορφιὰ ταυτίζεται μὲ τὴν γνώση. Ὁμοια στὴν νεώτερη ἐποχὴ εἶναι ἡ ἀποψη τοῦ ρομαντικοῦ ἐνορατισμοῦ, ποὺ ἀποδίδει στὴν ὁμορφιὰ γνωστικὴ ἀξία· τὸ συναίσθημα, ποὺ βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ αἰσθητικοῦ βιώματος, εἶναι ἓνα εἶδος ἐνοράσεως, ποὺ ὑπάρχει ἀκόμη και στίς ἐπιστῆμες και στὸ πρότυπο τῶν ἐπιστημῶν, τὰ Μαθηματικά. Ἡ ἀποψη αὐτὴ συμπίπτει και μὲ τὴν σύγχρονη ἀντίληψη γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀξία τῶν Μαθηματικῶν.

Ἀλλὰ ἡ αἰσθητικὴ λειτουργία συμπλέκεται – πέρα ἀπὸ τὴν γνωστικὴ – και μὲ τὴν ἠθικὴ. Τοῦτο ἐκδηλώνεται περισσότερο καθαρά στὴν ἑλληνικὴ ἔννοια τῆς καλοκαγαθίας, τὸ ἰδεῶδες τοῦ «καλοῦ κάγαθοῦ» ἀνθρώπου ποὺ συνενώνει τίς δύο λειτουργίες σὲ μιὰ ὕψιστη ἀρμονία. Ἡ συνένωση αὐτὴ τῶν δύο λειτουργιῶν ἐμφανίζεται στοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους, σὲ ἀρκετὰ χωρία, ὅπως στὴν θαυμάσια προσευχὴ, ποὺ στὸ τέλος τοῦ «Φαίδρου» (279 b-c) ὁ Σωκράτης ὑψώνει στὴν θεότητα. Ἡ συμπλοκὴ τοῦ Ὠραίου μὲ τὸ ἠθικὸ ἐπηρέασε τὴν σχολαστικὴ διάνοηση και πέρασε στὸν οὐμανισμό και τὸν διαφωτισμό. Ἀνεπηρέαστο δὲν ἄφησε οὔτε τὸν Kant. Κατ' αὐτόν, ἡ αἰσθητικὴ και ἡ ἠθικὴ συνειδῶση εἶναι μὲν διαφορετικὲς λειτουργίες, μεταξύ τους ὡστόσο ὑπάρχει μιὰ «ἀναλογία» ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴν μορφή τοῦ συμβόλου· ἡ Ὠραιότητα εἶναι «σύμβολο τῆς ἠθικότητος». Ἡ συμπλοκὴ τῶν δύο λειτουργιῶν ἀπασχολεῖ και τὴν αἰσθητικὴ διάνοηση τοῦ 19ου αἰ. ἀλλὰ και τοῦ 20οῦ μὲ αἰχμὴ τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς σημασίας τῆς τέχνης.

Καμιά, λοιπόν, ἀπὸ τίς τρεῖς σφαῖρες τῆς συνειδήσεως θεωρητικὴ, πρακτικὴ, αἰσθητικὴ – δὲν εἶναι στεγανή. Ἡ μιὰ συνδέεται μὲ τὴν ἄλλη, ἢ μιὰ εἶναι ὁ ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς τῆς ἄλλης. Τοῦτο διότι, ἴσως, ὅλες ἀνάγονται σὲ μιὰ κοινὴ ὄντολογικὴ ρίζα: τὸ «ἐπέκεινα».

Β. Σύμφωνα μὲ τὰ ἐκτεθέντα, τὸ δίκαιο, ὡς προϊόν τῆς ἀνθρώπινης βουλήσεως, ἀνήκει μὲν στὴν πρακτικὴ σφαῖρα τῆς συνειδήσεως, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ση-

μαίνει ότι είναι αποκομμένο από τις άλλες λειτουργίες του πνεύματος· υπάρχει μιὰ κρυμμένη ἀορτή, πού τὸ συνδέει τόσο μὲ τὴν θεωρητικὴ ὅσο ἀκριβῶς καὶ μὲ τὴν αἰσθητικὴ λειτουργία. Ἐπὶ γνωσιολογικῆ ἔποψι δὲν μπορεῖ, λοιπόν, νὰ ἀμφισβητηθεῖ ὅτι τὸ δίκαιο μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο καὶ μιᾶς ἰδιαίτερης αἰσθητικῆς ἐμπειρίας καὶ κρίσεως.

III. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν μπορεῖ, τώρα, νὰ ἀμφισβητηθεῖ οὔτε ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς Αἰσθητικῆς. Τὸ δίκαιο δὲν εἶναι τέχνη, ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν περιφέρεια τῆς Αἰσθητικῆς· ὁ κύκλος τοῦ αἰσθητικοῦ ἔχει πλάτος μεγαλύτερο ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ καλλιτεχνικοῦ. Ἀλλὰ γιὰ νὰ προσδιορίσουμε ἀκριβέστερα τὴν θέση τοῦ δικαίου μέσα σὲ αὐτὸν τὸν κύκλο – τὸν κύκλο τοῦ αἰσθητικοῦ – πρέπει νὰ διακρίνουμε τὰ ἀντικείμενα σὲ ἐκεῖνα πού ἐμπίπτουν στὴν σφαῖρα τῶν αἰσθήσεων καὶ ἔχουν μορφή καὶ σὲ ἐκεῖνα πού ἐμπίπτουν στὴν σφαῖρα τοῦ πνεύματος καὶ ἔχουν περιεχόμενο. Τὰ πρῶτα συγκροτοῦν τὴν λεγόμενη «Αἰσθητικὴ τῆς μορφῆς», τὰ δεύτερα συνιστοῦν τὴν «Αἰσθητικὴ τοῦ περιεχομένου». Εἰδικότερα:

A. Ἡ «Αἰσθητικὴ τῆς μορφῆς» καταλαμβάνει πέρα ἀπὸ τὸ ὠραῖο στὴν Τέχνη καὶ τὸ ὠραῖο στὴν Φύση μὲ ὅλη τὴν ἀνεξάντλητη ποικιλία τῶν μορφῶν τῆς· ἀπὸ τὰ κρίνα τοῦ ἀγροῦ καὶ τὸν φλοῖβο τῆς θάλασσας ἕως ἓνα τοπίο τοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀπὸ τὴν θέα τοῦ ἑναστρου οὐρανοῦ ἕως τὸ εὐρημα μιᾶς ἀπολιθωμένης μικρῆς ἀχιβάδας, πού ὅμως καταξιώνονται αἰσθητικὰ μόνο μπροστὰ σὲ μιὰ ζωντανὴ αἰσθητικὴ συνείδηση. Ἀλλὰ πόσο μπορεῖ νὰ εὐρύνει κανεὶς τὴν ἔννοια τῆς φύσεως; Ἀσφαλῶς ἐμπίπτει σὲ αὐτὴν καὶ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, πού ὡς φυσικὸ ἀκριβῶς κάλλος ἀπετέλεσε τὴν κύρια πηγὴ ἐμπνεύσεως στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ τέχνη. Ἐμπίπτει ὅμως στὴν ἔννοια τῆς φύσεως καὶ ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ; Κέντρο τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς εἶναι ἡ ἀνθρώπινη πράξις. Θὰ λέγαμε ὅτι καὶ ἡ ἀνθρώπινη πράξις ἐμπίπτει στὴν ἔννοια τῆς φύσεως, ἀλλὰ – ὅπως εἶναι εὐλόγο – μόνο μὲ τὴν μία τῆς ὄψις, μόνον ὡς φαινόμενο ψυχοφυσικὸ καὶ ὄχι ὡς φορέας νοήματος. Ἰπὸ τὴν ψυχοφυσικὴ τῆς ὄψις ἡ πράξις ἀποτελεῖ ἀντικείμενο αἰσθητικῆς ἐκτιμῆσεως τόσο ὡς «ποιεῖν» ὅσο καὶ ὡς «πράττειν». «Ποιεῖν» εἶναι ἐνέργεια τῆς συνειδήσεως πού μεταβαίνει στὸ ἔργο, δηλαδὴ σὲ ἓνα αὐθύπαρκο ἀποτέλεσμα, ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ ὑποκείμενό τῆς. Στὴν ἔννοια αὐτὴ αἰσθητικὸ ἀντικείμενο εἶναι ὄχι μόνο τὸ ἔργο τέχνης ἀλλὰ – ὑπὸ προϋποθέσεις – καὶ τὸ ἔργο τῆς τεχνικῆς, κάθε ἔργο τοῦ πνεύματος πού ἀπέκτησε ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση, ὅπως μιὰ ἐπιστημονικὴ θεωρία ἢ ἓνας νόμος, καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἀπὸ τὴν στιγμή πού θὰ ἐκφρασθεῖ καὶ θὰ ἐνταχθεῖ στὸν ἐξωτερικὸ κό-

σμο. «Πράττειν» είναι ενέργεια τῆς συνειδήσεως ἀμετάβατη, πού δὲν ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὸν πράξαντα καὶ ἡ ἀξία τῆς συναρτᾶται μὲ τὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ αἰσθητικὸ ἀντικείμενο εἶναι ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐκφράζεται, κινεῖται, τρώει, ντύνεται, τηρεῖ τοὺς κανόνες τῆς ἐθιμοτυπίας, τὴν μόδα κλπ.

Β. Ἡ «Αἰσθητικὴ τοῦ περιεχομένου» βαίνει πέρα ἀπὸ τὴν «Αἰσθητικὴ τῆς μορφῆς». Αἰσθητικὴ τοῦ περιεχομένου εἶναι ἡ αἰσθητικὴ τοῦ υπεραισθητοῦ κάλλους. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ νεοπλατωνισμοῦ, ἰδίως τοῦ Πλωτίνου. Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ Πλωτίνου (ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ πλατωνικὴ) εἶναι ὄντολογικὴ. Κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν ἰδέα ὅτι ἡ ὁμορφιὰ δὲν εἶναι κάτι πρόσθετο στὰ πράγματα, ἀλλὰ ὀργανικὸ στοιχεῖο τῶν πραγμάτων, ἡ οὐσία τους. Ἡ ὁμορφιὰ εἶναι ἀνταύγεια μιᾶς ἰδέας. Τὰ ἀνθρώπινα σώματα εἶναι ὠραῖα ὄχι αὐτὰ καθ' ἑαυτά, ἀλλὰ διότι «μετέχουν» τῆς ἰδέας τοῦ κάλλους. Ἡ ἀρετὴ ὁμως εἶναι ἀπὸ μόνη τῆς ὁμορφῆς, ὅπως ἀπὸ μόνη τῆς ὁμορφῆς εἶναι καὶ ἡ γνώση, δηλαδὴ οἱ ἐπιστῆμες. Ἐπιστῆμες καὶ ἠθικὴ πράξις ἀκτινοβολοῦν αἰσθητικὴ ἐπίδραση, ὅμοια μὲ ἐκείνη ἐνὸς αἰσθητοῦ ἀντικειμένου: Ἡ ἠθικὴ πράξις ὄχι ὅμως ἐδῶ κατὰ τὴν ψυχολογικὴ τῆς ὑπόστασης, ἀλλὰ ὡς υπεραισθητὸ φαινόμενο, ὡς φορέας νοήματος, πού εἶναι τὸ νοητὸ κάλλος· οἱ ἐπιστῆμες καὶ αὐτὲς ὡς φορεῖς νοημάτων, πού συγκοινωνοῦν μὲ αἰσθητικὲς ιδιότητες, ὅπως τῆς τάξεως, τῆς συμμετρίας καὶ τοῦ ὀρισμένου λογικοῦ μεγέθους. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια αἰσθητικὸ ἀντικείμενο εἶναι καὶ τὸ δίκαιο – ἡ ἔννομη τάξις ἐν γένει – ὡς φορέας νοήματος πού συγκοινωνεῖ μὲ ὀρισμένες αἰσθητικὲς ιδιότητες καὶ συγκεκριμένα μὲ τὶς αἰσθητικὲς κατηγορίες τοῦ ὠραίου, τοῦ τραγικοῦ, τοῦ κωμικοῦ καὶ τοῦ ὑψηλοῦ.

IV. Οἱ ἀναπτύξεις πού προηγήθηκαν ἔδειξαν ὅτι οὔτε ἀπὸ τὴν Γνωσιολογία οὔτε ἀπὸ τὴν Αἰσθητικὴ μποροῦν νὰ προβληθοῦν ἀντιρρήσεις γιὰ μιὰ αἰσθητικὴ θεώρηση τοῦ δικαίου. Ἡ αἰσθητικὴ ματιὰ διαπερνᾷ τὸ δίκαιο, ὅπως κάθε ἐκδήλωση τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος. Τὸ ὠραῖο ἀνθεῖ κάτω ἀπὸ τὸ δένδρο τοῦ δικαίου, ὅπως καὶ κάτω ἀπὸ τὸ δένδρο τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀρετῆς.

Ἀλλὰ αἰσθητικὴ θεώρηση τοῦ δικαίου δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα καὶ «Αἰσθητικὴ τοῦ δικαίου». Γιὰ τὴν θεμελίωση μιᾶς «Αἰσθητικῆς τοῦ δικαίου» ὡς αὐτόνομου κλάδου δὲν ἀρκεῖ τὸ ἔδαφος νὰ εἶναι πρόσφορο· πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ τὰ κατάλληλα ὑλικά. Αὐτὰ εἶναι ὁ σαφὴς ἐννοιολογικὸς προσδιορισμὸς, ἡ μέθοδος καὶ τὰ κριτήρια μιᾶς τέτοιας Αἰσθητικῆς. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὑπάρχουν καὶ μποροῦν νὰ περιγραφοῦν.

§2.1.A. Ἄν, λοιπόν, ξεκινήσουμε ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς «Αἰσθητικῆς τοῦ δι-

καίου», θά λέγαμε ὅτι «Αἰσθητική τοῦ Δικαίου» εἶναι ὁ κλάδος τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, πού ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὸ δίκαιο ὡς φορέα αἰσθητικῶν ἀξιῶν.

Β. Οἱ αἰσθητικὲς ἀξίες πραγματοποιοῦνται μέσα στὸ δίκαιο σὲ δύο ἐπίπεδα: στὸ ἐπίπεδο τῆς μορφῆς καὶ στὸ ἐπίπεδο τοῦ περιεχομένου. Βέβαια μορφή καὶ περιεχόμενο εἶναι οὐσιαστικῶς – δηλαδή ὄντολογικῶς – ἀδιαχώριστα: δὲν νοεῖται μορφή χωρὶς περιεχόμενο καὶ περιεχόμενο χωρὶς μορφή. Ὡστόσο ὁ χωρισμὸς εἶναι μεθοδολογικὰ σκόπιμος. Ὅπως ἡ γενικὴ Αἰσθητικὴ, ἔτσι καὶ ἡ Αἰσθητικὴ τοῦ δικαίου μπορεῖ νὰ διαιρεθεῖ σὲ Αἰσθητικὴ τῆς μορφῆς καὶ σὲ Αἰσθητικὴ τοῦ περιεχομένου μὲ τὴν ἔννοια ὅτι στὴν πρώτη ἐπικρατεῖ ἡ μορφή καὶ στὴν δευτέρη τὸ περιεχόμενο, χωρὶς σὲ καμιὰ περίπτωση νὰ διασπᾶται ἡ ἐνότητα καὶ ἡ ἄρμονία μεταξὺ τῶν δύο στοιχείων.

Π.Α. Μέθοδος τῆς Αἰσθητικῆς τοῦ δικαίου εἶναι ἡ ἴδια τῆς γενικῆς Αἰσθητικῆς ὡς θεωρίας τῆς τέχνης: ἡ κλασικὴ καντιανὴ μέθοδος, πού ἀναπτύσσεται στὸ πρῶτο μέρος τῆς «Κριτικῆς τῆς κριτικῆς δύναμης». Ἡ μέθοδος αὐτὴ εἶναι ἐφαρμόσιμη καὶ στὴν Αἰσθητικὴ τοῦ δικαίου. Τὸ δίκαιο ὡς φορέας αἰσθητικοῦ νοήματος συλλαμβάνεται αἰσθητικὰ, ὅπως τὸ νόημα ἑνὸς ἔργου τέχνης, δηλαδή μὲ τὴν συνεργασία φαντασίας καὶ λόγου, ἀλόγου καὶ ἐλλόγου. Στόχος τῆς μεθόδου αὐτῆς εἶναι νὰ φέρι σὲ ἄρμονία τὰ σταθερὰ στοιχεῖα τοῦ αἰσθητικοῦ λόγου, δηλαδή τὴν μορφή μὲ τὸ περιεχόμενο. Ἡ ἄρμονία αὐτὴ ἐπιτυγχάνεται διαφορετικὰ ὅταν ἡ φαντασία καὶ ὁ λόγος θεωροῦν τὸ αἰσθητικὸ ἀντικείμενο τοῦ δικαίου ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς μορφῆς καὶ διαφορετικὰ, ὅταν τὸ θεωροῦν ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τοῦ περιεχομένου. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ μέθοδος εἶναι ἐν μέρει διαφορετικὴ στὴν μία καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση.

Β. Ἀλλὰ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ὅποιας αἰσθητικῆς μεθόδου – ἐν προκειμένῳ τῆς προειρηθείσης – προϋποθέτει συχνὰ ὅτι ἡ αἰσθητικὴ σκέψη διὰ μιᾶς τρόπου τινὰ «προ-αἰσθητικῆς» κρίσεως ἔχει διαχωρίσει τὸ αἰσθητικῶς ἀξιόλογο ἀπὸ τὸ αἰσθητικῶς ἀδιάφορο ἀντικείμενο. Αἰσθητικῶς ἀδιάφορο εἶναι τὸ ἀντικείμενο πού δὲν ἐπιδέχεται αἰσθητικὴ ἀξιολόγηση, ἐπειδὴ δὲν ἐγγράφεται μέσα στὴν αἰσθητικὴ ἐμπειρία. Στὴν αἰσθητικὴ ἐμπειρία μας δὲν ἐγγράφεται – σύμφωνα μὲ μιὰ εὐστοχὴ διατύπωση – ὅ,τι ἀποτελεῖ κορεσμένη ἄρμονία. Κορεσμένη ἄρμονία ἀποτελοῦν π.χ. οἱ μορφὲς τοῦ φυσικοῦ ἢ κοινωνικοῦ βίου πού ἐπαναλαμβάνονται μὲ τρόπο συνεχῆ καὶ ἀμετάβλητο, ὅπως οἱ διαφορὲς ἡχητικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ ἔμφυχου ἢ ἄψυχου κόσμου πού μᾶς περιβάλλει, οἱ συνηθισμένοι καὶ στερεότυποι χρωματισμοὶ τῶν πραγμάτων, οἱ καθημερινὲς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρώπου, λόγος, πράξεις ἢ κινήσεις πού γίνονται μὲ τρόπο αὐτόματο καὶ ὁμοίμορφο – καὶ γι'

αυτό όλα αυτά περνούν έντελώς απαρατήρητα. Το ίδιο και στον χώρο του δικαίου. Αισθητικῶς αδιάφορο είναι και ἐδῶ ὅ,τι αποτελεί κορεσμένη ἄρμονία, δηλαδή ὅ,τι γεννᾶται, ἐξελίσσεται και ἐκλείπει κατὰ τρόπο τυπικὸ και ὁμοιόμορφο, σύμφωνα με τὸν ρυθμὸ που ὑπαγορεύουν οἱ κανόνες. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ τὰ περισσότερα ἀντικείμενα δικαίου εἶναι αισθητικῶς αδιάφορα, ὅπως ἡ συνήθης διατύπωση ἑνὸς νόμου, ἡ ξύλινη γλώσσα ἑνὸς νομικοῦ Ἐγχειριδίου, ἡ στερεότυπη και προβλέψιμη διατύπωση ἑνὸς συμβολαίου ἢ μιᾶς δικαστικῆς ἀποφάσεως. Ὅλα αὐτὰ ἔχουν ἀποκλειστικά και μόνον νομικὸ ἐνδιαφέρον, ὄχι και αισθητικὸ, γιατί ἀφήνουν ἀδιάφορη τὴν αισθητικὴ μας συνείδηση.

1. Αισθητικῶς ἀξιόλογο στὸ δίκαιο δὲν εἶναι ἐκεῖνο που ὑπόκειται στὸν κανόνα τῆς ὁμοιομορφίας, ἀλλὰ ὅ,τι ἀποκλίνει ἀπὸ αὐτόν. Ὁραῖο, με τὴν γενικὴ ἔννοια τῆς λέξεως, δὲν εἶναι τὸ κανονικὸ, ἀλλὰ ἐκεῖνο που ὑπερβαίνει τὸν κανόνα, τὸ ἐξαιρετικὸ, γιατί μόνον αὐτὸ ἐνεργοποιεῖ τὴν αισθητικὴ μας συνείδηση. Πότε ὅμως συμβαίνει τοῦτο; Ἡ ἀπάντηση εἶναι διαφορετικὴ, ἂν τὸ δίκαιο θεωρηθεῖ ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς μορφῆς και διαφορετικὴ ἂν θεωρηθεῖ ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τοῦ περιεχομένου.

2. Στὴν πρώτη περίπτωση – τὴν Αἰσθητικὴ τῆς μορφῆς – τὸ στοιχεῖο που προσδίδει στὴν μορφή τοῦ δικαίου τὴν αισθητικὴ του ἀξία εἶναι ὁ τρόπος ἐκφράσεως τῶν δικαιοκῶν ἐνοιῶν, που πρέπει νὰ εἶναι τέτοιος ὥστε νὰ ἱκανοποιεῖ τὴν αισθητικὴ μας συνείδηση.

Ὁ τρόπος αὐτὸς δὲν ἦταν πάντοτε και παντοῦ ὁ ἴδιος. Στους ἀρχαίους λαούς που δὲν γνώριζαν ἀκόμη τὴν διάκριση και ἀυτονομία τῶν διαφόρων περιοχῶν τοῦ πολιτισμοῦ, τὸ δίκαιο ἦταν ἄρρηκτα συνδεδεμένο με τὰ ἦθη, τὴν ἠθικὴ και τὴν θρησκεία ἀλλὰ και τὴν ποίηση και τὴν μελοποιία. Οἱ κανόνες δικαίου, που ἐκαλοῦντο νὰ ρυθμίσουν τὶς σχέσεις μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, διατυπώνονταν σὲ ἄσματα και ψάλλονταν ἀπὸ τὸν λαὸ μαζί με τοὺς ὕμνους πρὸς τοὺς θεούς. Ὁ Ἡσίοδος στὴν «Θεογονία» (στίχ. 66-67) του παρουσιάζει στὴν ἀπώτατη κορυφὴ τοῦ χιονοσκεποῦς Ὀλύμπου τὶς Μοῦσες νὰ ὕμνουν τὰ ἦθη τῶν θεῶν και νὰ ψάλλουν τοὺς νόμους τῶν ἀνθρώπων. Νόμοι ἦσαν οἱ ἄγραφοι κανόνες δικαίου, τὰ ἔθιμα. Ἡ λέξη «νόμος», που παράγεται ἀπὸ τὸ «νέμω», σημαίνει ἐν τέλει ἀπαγγέλλω και δηλώνει τὸ ἀπαγγελλόμενο ἢ ἀπαγγελλμένο, δηλ. συνδέεται με τὴν ποίηση και τὴν μουσικὴ. Τὸ ἔργο τοῦ νομοθέτη ταυτίζεται με τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ και τοῦ μουσικοῦ. Οἱ νομοθέτες ἦταν πολλὲς φορές οἱ ἴδιοι ποιητὲς και μουσικοί. Τοῦτο ἰσχύει και μετὰ τὴν ἐπινοήση και χρῆση τῆς γραφῆς. Οἱ νόμοι εἴτε ἄγραφοι (ὅπως οἱ νόμοι τῆς Σπάρτης ἢ τῆς Κρήτης) εἴτε γραπτοὶ (ὅπως οἱ νόμοι τοῦ Χαρώνδα ἢ τοῦ Σό-

λωνος) ἦσαν ἐμμέτρως διατυπωμένοι καὶ εὐχερῶς ἀπομνημονεύομενοι ψάλλονταν ἀπὸ τὸν λαὸ καὶ σὲ αὐτὰ ἀκόμη τὰ συμπόσια. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τις παλαιότερες νομοθεσίες τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, ὅπως μὲ τὸν κώδικα τοῦ Μανου, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 2684 δίστιχα. Καὶ στὴν Ρώμη ἐπίσης ἡ νομοθεσία δὲν ἀποσπασθηκε ἀπὸ τὴν ποίηση καὶ τὴν μουσική. Οἱ Ρωμαῖοι ὀνόμαζαν τοὺς νόμους *carmīna*. Ἡ Δωδεκάδελτος εἶναι ἐμμέτρως διατυπωμένη καὶ ἀπομνημονευόταν ὡς «ποίημα ἀναγκαῖον» (*carmen necessarium*) μέχρι τὸν 1ον π.Χ. αἰ. Ἡ *lex* τῶν Ρωμαίων παράγεται ἀπὸ τὸ ρῆμα *legere*, ποὺ σημαίνει ἀναγιγνώσκειν, ἀπαγγέλλειν.

Κατὰ τοὺς μεταγενέστερους χρόνους, ὅποτε οἱ κανόνες τοῦ θετικοῦ δικαίου ἔγιναν πολυπλοκώτεροι καὶ κωδικοποιήθηκαν σὲ ὀγκώδεις συλλογές, δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ διατήρηση τοῦ ἀρχαίου ἐκείνου νομοθετικοῦ καθεστῶτος. Ἀλλὰ τὸ καθεστῶς αὐτὸ οὔτε ἀποτόμως διεκόπη οὔτε ἐξέλιπε ἐντελῶς. Στις ἀρχαιότερες νομοθετικὲς συλλογές τῶν Γερμανῶν, ἂν καὶ γραμμένες σὲ πεζὸ λόγο, ὑπάρχουν πολλὲς διατάξεις διτυπωμένες ἐμμέτρως καὶ ἄλλες σὲ ἀπλούς στίχους, ἀλλὰ μὲ μορφὴ ὁμοιοκατάληκτη. Πλήθος τέτοιων παραδειγμάτων συνέλεξε καὶ ἔφερε σὲ φῶς ὁ πολὺς *Jakob Grimm*.

Στὸ Βυζάντιο τοῦ 11ου αἰ. ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς (1018-1078 ἢ 1096), μία ἀπὸ τις ἐπιβλητικότερες φυσιογνωμίες τῆς ἐποχῆς, ποιητῆς, νομικὸς καὶ φιλόσοφος, συνέταξε τὸ 1070 ἓνα ἀξιοπεριεργὸ ἔργο μὲ τίτλο «Σύνοψις τῶν νόμων», ἀποτελούμενο ἀπὸ 1406 στίχους ἰαμβικούς καὶ πολιτικούς, μὲ τὸ ὁποῖο προσπάθησε νὰ συνοψίσει ὀλόκληρην τὴν τότε ἰσχύουσα ρωμαϊκὴ νομοθεσία. Ἡ ποιητικὴ αὐτὴ συλλογὴ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν διάδοχο τοῦ θρόνου Μιχαὴλ Δούκα καὶ ἀποβλέπει, ὅπως δηλώνεται ἀπὸ τοὺς πρώτους στίχους, νὰ καταστήσει εὐχερῆ τὴν ἐκμάθησιν τοῦ ἰσχύοντος δικαίου, καὶ καταλήγει:

Πάντων δ' ἠψάμην τῶν μερῶν, Δέσποτα, τῶν νομίμων
 Καὶ σοὶ συνοπτικώτατον βιβλίον εἰργασάμην
 Ἔτοιμον εἰς κατάληψιν καὶ πρόχειρον εἰς γνῶσιν.

Ἀλλὰ τὸ ἐγχείρημα τοῦ Ψελλοῦ ἀπέτυχε. Ὁ ἀναγνώστης διερωτᾶται κατὰ πόσον θὰ ἦταν δυνατὴ ἡ ἀποστήθισιν νεκρῶν τύπων — ἀφοῦ ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου βρισκόταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ σὲ παρακμῆ — ἰδίως δὲ σὲ τί αὐτὴ θὰ ὠφελοῦσε.

Ἡ ἐξέλιξις εἶναι σχεδὸν προδιαγεγραμμένη. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου χάνονται καὶ τὰ τελευταῖα ἴχνη ποὺ θυμίζουν τὴν ὡραία ἐποχὴ τῆς νομοθετικῆς ἐποποιΐας. Ἔτσι ὅταν ὁ ποιητῆς καὶ νομικὸς Ἀθανάσιος Χριστόπουλος (1772-

1847) θά πάρει τὴν ἐντολὴ ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα τῆς Οὐγγροβλαχίας Ἰωάννη Καρτζᾶ νὰ συντάξει Κώδικα, θά τὸν συντάξει ὄχι σὲ ποιητικὸ ἀλλὰ σὲ πεζὸ λόγο καὶ μετὰ τὴν θέση του σὲ ἰσχὺ τὸ 1815, ἀπευθυνόμενος στὸν ἡγεμόνα, θά ἀρκεσθεῖ νὰ τὸν ὑμνήσει σὲ στίχους:

Ἡ θεὰ Θέμις μ' ἐλαίας κλῶνον
εἰς τὸν λαμπρὸν σου, αὐθέντα, θρόνον
στεφαναμένη νομοθετεῖ.
Καὶ ὁ λαὸς σου στὰ ἱερά της,
θεῖα κ' ἐδραῖα θεσπίσματά της
κατὰ κανόνα περιπατεῖ κλπ.

Ὁ ποιητὴς ἀπομακρύνεται πλέον ἀπὸ τὸν νομοθέτη. Ὁ Κ. Τριανταφυλλόπουλος παρατηρεῖ σχετικῶς: «Χάρις εἰς τὴν νομοθετικὴν ἀπασχόλησιν τοῦ ποιητοῦ, κατέχει καὶ ἡ νεοελληνικὴ νομικὴ φιλολογία ἐν κείμενον, τὸ ὅποῖον διαπνέει τερπνότης ἀνέφικτος διὰ τὰ σύγχρονα κείμενα, ἅτινα διὰ τὴν διάφορον οὐσίαν τοῦ δικαίου, ἀναποσπᾶστως συνδεομένην πρὸς τὴν μορφήν, δὲν θά ἦτο δυνατόν νὰ συντάσσονται πλέον εἰς τὸ χαρίεν ὕφος τοῦ βλαχικοῦ κώδικος». Ὁ Τριανταφυλλόπουλος ὑπαινίσσεται ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν θά ἐπιστρέψει πλέον στὴν νομοθεσία, γιὰ τὸ αὐτὸ ἐμποδίζει ἡ «σημερινὴ οὐσία τοῦ δικαίου», πού εἶναι ἀναποσπᾶστως συνδεδεμένη μὲ τὴν μορφή. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ ποιητὴς ἀπομακρύνθηκε. Ἀλλὰ δὲν πῆρε μαζί του καὶ τὰ φτερά τῆς φαντασίας. Ἐκεῖνο πού συνδέει τὴν οὐσία μὲ τὴν μορφή δὲν εἶναι μόνον ἡ λογικὴ ἀλλὰ καὶ ἡ φαντασία ἢ μᾶλλον – ὅπως εἶπε ὁ Kant – ἡ φαντασία σὲ συνεργασία μὲ τὴν λογικὴ. Καρπὸς τῆς συνεργασίας αὐτῆς εἶναι τὸ ὠραῖο ὕφος, πού μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ὄχι μόνον στὸν ποιητικὸ ἀλλὰ καὶ στὸν πεζὸ λόγο – καὶ στὴν νομοθεσία. Ὁ Σταντάλ, σὲ μιὰ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Μπαλζάκ, σημείωνε: «Ὅταν ἔγραφα, γιὰ νὰ πάρω τὸν τόνο (“pour prendre le ton”), διάβαζα κάθε πρωὶ δύο ἢ τρεῖς σελίδες ἀπὸ τὸν Ἀστικὸ Κώδικα, γιὰ νὰ εἶμαι πάντοτε φυσικός». Ὁ γαλλικὸς ΑΚ θεωρεῖται πρότυπο καλοῦ ὕφους: ἀκρίβειας, ἀπλότητας καὶ συντομίας. Τὸ στοιχεῖο, λοιπόν, πού προσδίδει στὴν μορφή τοῦ δικαίου αἰσθητικὴ ἀξία εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ τόνος: τὸ ὕφος.

3. Ἀπὸ τὸ ἄλλο τῶρα μέρος, στὴν Αἰσθητικὴ τοῦ περιεχομένου, ἐκεῖνο πού καθιστᾶ τὸ περιεχόμενο ὡς φορέα νοήματος αἰσθητικῶς ἀξιόλογο, δὲν εἶναι βέβαια τὸ ὕφος, ἀλλὰ ἡ ἰδέα τοῦ νοητοῦ κάλλους καὶ συγκεκριμένα οἱ αἰσθητικὲς

κατηγορίες τοῦ ὠραίου, τοῦ τραγικοῦ, τοῦ κωμικοῦ, καὶ τοῦ ὑψηλοῦ. Μὲ αὐτὲς θὰ ἀσχοληθοῦμε ἀργότερα.

§3. Προηγουμένως πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε στοὺς βασικοὺς κανόνες ποὺ διέπουν τὴν Αἰσθητικὴ τῆς μορφῆς.

I. Ὡς μορφή νοεῖται ἐδῶ ἀφ' ἑνὸς ὁ λόγος καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ πράξις. Λόγος καὶ πράξις εἶναι αἰσθητὰ ἀντικείμενα. Ἄλλοι κανόνες διέπουν τὴν αἰσθητικὴ τοῦ δικαιοῦ λόγου καὶ ἄλλοι τὴν αἰσθητικὴ τῆς δικαιοῦς πράξεως.

II.A. Τί εἶναι, πρῶτα, ἡ αἰσθητικὴ τοῦ δικαιοῦ λόγου; Ὁ δικαιοῦς λόγος – ὅπως ὁ λόγος γενικά – διέπεται ἀπὸ τὸν αἰσθητικὸ κανόνα τοῦ ὕφους. Ὑφος (style), ὑπὸ τὴν γενικὴ ἔννοια, εἶναι ὁ ἰδιαίτερος τρόπος ἐκφράσεως, ποὺ ἀποκλίνει ἀπὸ τὸ κοινὸ γλωσσικὸ πρότυπο καὶ δίνει ἐξατομικευμένη ἀπόχρωση στὸν λόγο. Δικαιοῦ ὕφος εἶναι ὁ ἰδιαίτερος τρόπος δικαιοῦς ἐκφράσεως, ποὺ παρεκκλίνει ἀπὸ τὸ κοινὸ δικαιοῦ γλωσσικὸ πρότυπο καὶ δίνει ἰδιαίτερη ἀπόχρωση στὸν δικαιοῦ λόγο· στὸ ἀν-υφολογικὸ πρότυπο τῆς δικαιοῦς γλώσσας προσθέτει ὑφολογικά χαρακτηριστικά.

1. Ὅπως τὸ ὕφος γενικά, ἔτσι καὶ τὸ δικαιοῦ ὕφος εἶναι δύσκολο νὰ ὀρισθεῖ εἰδικότερα. Εὐχερέστερος εἶναι ἓνας ἀρνητικὸς ὀρισμὸς, ποὺ διακρίνει τὸ δικαιοῦ ὕφος ἀφ' ἑνὸς γενικά ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ καὶ τὸ λογοτεχνικὸ ὕφος καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰδικότερα ἀπὸ τὴν δικαιοῦ γλώσσα καὶ τὴν δικαιοῦ τεχνική. Συγκεκριμένα:

α) αα) Τὸ δικαιοῦ ὕφος διακρίνεται πρῶτα ἀπὸ τὸ λεγόμενον ἀτομικὸ ὕφος, ποὺ εἶναι τὸ ὕφος τοῦ καθημερινοῦ λόγου τῆς συμβατικῆς ἐπικοινωνίας. Ἡ βασικὴ διαφορὰ εἶναι ὅτι ἡ δικαιοῦ γλώσσα ὡς φορέας νομικοῦ νοήματος εἶναι μὴ ἰδιαίτερη γλώσσα. Ἡ ἰδιαιτερότητά της συνίσταται στὴν χρῆση τεχνικῶν ὄρων καὶ νομοθετικῶν ὀρισμῶν, πλάσματων, τεκμηρίων, παραπεμπτικῶν ἢ ἄλλων ἀτελῶν διατάξεων κλπ. Σὲ αὐτὴ τὴν ἰδιαιτερότητα ἀντιστοιχεῖ καὶ ἓνα ἰδιαίτερο ὕφος, τὸ ὁποῖο εἶναι ἔλλογο, διανοητικόν, ἐνῶ τὸ ὕφος τῆς καθομιλουμένης γλώσσας – τὸ ἀτομικὸ ὕφος – εἶναι μικτό· ἔλλογο καὶ ἄλλογο, διανοητικὸ καὶ συγκινησιακόν.

ββ) Τὸ δικαιοῦ ὕφος διακρίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ἔντεχνο ἢ λογοτεχνικὸ ὕφος («ποιητικὴ γραμματικὴ»). Τὸ λογοτεχνικὸ ὕφος εἶναι συγκινησιακόν (Gefühlsstil), ἐνῶ τὸ δικαιοῦ ὕφος εἶναι – ὅπως εἴπαμε – διανοητικόν (Verstandes-, Gedankenstil). Γι' αὐτὸ καὶ ὁ νόμος – τὸ πρότυπο τοῦ δικαιοῦ λόγου – εἶναι συναισθηματικὰ ψυχρός· δὲν θαυμάζει, δὲν ἀπορεῖ, δὲν λυπᾶται, δὲν εἰρωνεύεται, δὲν ἐπιδοκιμάζει, δὲν προκαλεῖ, δὲν ἀμφιβάλλει. Καὶ γι' αὐτὸ στὸν νόμο δὲν ἔχουν θέση λέξεις ἢ ἐκφράσεις ποὺ δηλώνουν συναισθήματα, ὅπως τὰ ἐπιφωνήματα, τὰ σχήματα λόγου, ἀκόμη καὶ τὰ σημεῖα στίξεως ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τελεία καὶ τὸ κόμ-

μα. Πῶς μέσα σὲ ἓναν τόσο ξηρὸ καὶ ἄδροσο λόγο μπορεῖ νὰ ἀνασάνει ὁ ποιητής; Ἄνθρωποι προικισμένοι μὲ ἰσχυρὴ καλλιτεχνικὴ φαντασία νοιώθουν φυσικὴ ἐχθρότητα πρὸς τὴν ἀφηρημένη σκέψη καὶ τὸν ἀφηρημένο λόγο· χαρακτηριστικὸ τῆς νομικῆς ἐκφράσεως εἶναι ἡ «ἀφαίρεση» ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο προσωπικὸ βίωμα ποῦ δονεῖ τὴν ψυχὴ καὶ προκαλεῖ συγκίνηση (τὸ δίκαιο μιλά π.χ. μόνο γιὰ γάμο, ὄχι γιὰ ἀγάπη· μόνο γιὰ ἐνοχικὴ σχέση, ὄχι γιὰ φιλικὴ σχέση). Καὶ αἰσθάνονται ἀποστροφή πρὸς τὴν νομικὴ ἐπιστήμη καὶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ νομικοῦ. Ὁ *Goethe*, νομικὸς ὁ ἴδιος, ἐκκενώνει τὴν ἔχθρα του πρὸς τὴν νομικὴ στὸν «Φάουστ» μὲ τὰ λόγια τοῦ *Μεφιστοφελῆ* πρὸς τὸν μαθητὴ:

Μεφιστοφελῆς: Λοιπὸν δὲν μοῦ διαλέγεις μιὰ Σχολή;

Μαθητῆς: Στὴ Νομικὴ δὲν καλοαποφασίζω.

Μεφιστοφελῆς: Σ' αὐτὸ δὲ σοῦ ρίχνω ἄδικο πολὺ,
τὴν ἐπιστήμη αὐτὴ καλὰ γνωρίζω.

Ἄλλὰ καὶ ὡς δικηγόρος ὁ *Goethe* γιὰ τέσσερα χρόνια (κατὰ τὰ ὁποῖα μόνον 28 ὑποθέσεις μπόρεσε νὰ διεκπεραιώσει), ἔλεγε ὅτι «ἡ μυρωδιὰ τῆς δικογραφίας μὲ ἀποτροπιάζει», ἐνῶ ἀπευθυνόμενος σὲ φίλο του ποιητὴ καὶ νομικὸ ἔλεγε ὅτι ὑπηρετεῖ δύο θεοὺς, ποῦ εἶναι ἐχθροὶ μεταξύ τους, ὅπως ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Μαρμαωνᾶς. Ὁ *Heine* ρίχνει καὶ αὐτὸς βέλη ἰοφόρα κατὰ τῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ χαρακτηρίζει τὸ *Corpus Juris Civilis* ὡς ἀποτρόπαιο σύγγραμμα, δυνάμενο νὰ ἐπονομασθεῖ «βίβλος τοῦ διαβόλου» καὶ στρέφεται μὲ ὀργὴ κατὰ τοῦ *Sauigny*, τοῦ τροβαδούρου αὐτοῦ τῶν Πανδεκτῶν.

Ἄλλὰ, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη κατηγορία ποιητῶν ποῦ ἔχουν αὐξημένο μέσα τους τὸ ἔλλογο στοιχεῖο. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ὁ *Paul Valéry*, ποῦ συνιστοῦσε στοὺς ὁμοτέχνους του νὰ λύνουν κάθε πρωὶ ἓνα μαθηματικὸ πρόβλημα, γιατί ἔτσι θὰ ὤξυναν τὴν σκέψη τους, θὰ πειθαρχοῦσαν τὸ ἠφαίστειο τοῦ συναισθηματισμοῦ καὶ θὰ καθιστοῦσαν τὴν γλῶσσα τους σαφεῖ, λιτὴ καὶ ἀκριβῆ. Οἱ ποιητὲς αὐτοὶ μπόρεσαν νὰ συνδυάσουν ἀρμονικὰ τὴν διανοητικὴ καὶ τὴν ποιητικὴ τους κλίση καὶ αὐτὸ ἐπηρέασε τὰ μέγιστα καὶ τὴν αἰσθητικὴ ποιότητα τοῦ νομικοῦ τους λόγου. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν π.χ. καὶ οἱ *Κωνσταντῖνος Τσάτσος* καὶ *Μιχαὴλ Στασινόπουλος*.

6) 66) Τὸ δικαυκὸ ὕφος διακρίνεται ἀκόμη ἀπὸ τὴν δικαυκὴ γλῶσσα καὶ τὴν δικαυκὴ τεχνικὴ.

Ἡ διάκριση δικαυκοῦ ὕφους καὶ δικαυκῆς γλῶσσας ἀνάγεται στὴν γενικότερη διάκριση ὕφους καὶ γλῶσσας. «Εἶναι δυνατὸ» – λέει ὁ *Σεφέρης* – νὰ φανταστοῦμε ἓναν ἄνθρωπο ποῦ νὰ μὴν ἔχει στὴ διάθεσή του περισσότερες ἀπὸ

ἑκατὸ λέξεις δέκα διαφορετικῶν γλωσσῶν, καὶ πού νά ἔχει, παρ' ὅλη αὐτὴ τὴν πενία, ὕφος στὴν ἔκφρασή του». Καὶ ἀντιστρόφως: «νὰ ξέρει θαυμάσια μιὰ γλώσσα καὶ νὰ μὴν ἔχει διόλου ὕφος».

Τὰ ἴδια ἰσχύουν καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ δικαίου. Τὸ ὕφος βαίνει πέραν τῆς γλώσσας.

Ἄλλὰ τὸ δικαϊκὸ ὕφος βαίνει καὶ πέραν τῆς δικαϊκῆς τεχνικῆς. Δικαϊκὴ τεχνικὴ εἶναι ἡ μέθοδος πού ἐπιδιώκει νὰ προσδώσει κατάλληλη μορφή στὴν ὕλη τοῦ δικαίου, ἔτσι ὥστε τὸ δίκαιο νὰ γίνῃ ἀποτελεσματικότερο κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ. Ἡ δικαϊκὴ τεχνικὴ ἀναφέρεται καὶ στὶς τρεῖς ἐκφάνσεις τῆς δικαϊκῆς μορφῆς: τὸν νομοθετικὸ, τὸν ἐπιστημονικὸ καὶ τὸν δικανικὸ λόγο. Ἡ νομοθετικὴ τεχνικὴ («νομοτεχνικὴ»), πέρα ἀπὸ τὰ καθαρὰ θέματα τῆς γλώσσας περιλαμβάνει καὶ τὸ ζήτημα τῆς συστηματικῆς κατατάξεως τῆς διατυπώσεως τοῦ πραγματικοῦ τῶν κανόνων δικαίου (σύστημα τοῦ ἀφηρημένου κανόνα, περιπτωσιολογικὸ, ἢ μικτό, κανόνες αὐστηροῦ, ἢ κανόνες ἐπεικιοῦς δικαίου καὶ σὲ ποιά ἔκταση), τὸ ζήτημα τῆς ἀποφυγῆς ἀντινομιῶν καὶ κενῶν, τοῦ «ἀνοιχτοῦ» ἢ «κλειστοῦ» συστήματος, τῆς πολυνομίας, τῆς προτάξεως προοιμίου στὴν ἀρχὴ κάθε νομοθετήματος γιὰ τὴν διακήρυξη τοῦ νομοθετικοῦ σκοποῦ, κ.ἄ. Ἡ ἐπιστημονικὴ τεχνικὴ ἀναφέρεται στὴν ἀνάπτυξη τοῦ «ἐξωτερικοῦ» καὶ στὴν θεμελίωση τοῦ «ἐσωτερικοῦ συστήματος» τοῦ νόμου μὲ ὁποιαδήποτε μορφή δόκιμου ἐπιστημονικοῦ λόγου, ὅπως τὴν ἐρευνητικὴ διατριβή, τὸ ἄρθρο, τὸν ὑπομνηματισμό, τὴν γνωμοδότηση, τὸ θεωρητικὸ ἢ διδακτικὸ σύγγραμμα. Τὸ καθένα ἀπὸ τὰ εἶδη αὐτὰ ἔχει τὴν δική του τεχνικὴ. Ἡ τεχνικὴ τῆς δικαστικῆς ἀποφάσεως ἀναφέρεται στὸν τρόπο ἐκφράσεως τῆς νομοθετικῆς βουλήσεως μὲ βάση τὸ σχῆμα τοῦ νομικοῦ συλλογισμοῦ.

Τὸ δικαϊκὸ ὕφος προϋποθέτει τὴν γνώση αὐτῆς τῆς τεχνικῆς, ἀλλὰ δὲν εἶναι τὸ ἴδιο τεχνικὴ. Βρίσκεται ἐπέκεινα τῆς τεχνικῆς, ὅπως καὶ ἐπέκεινα τῆς γλώσσας. Γλώσσα καὶ τεχνικὴ κάνουν τὸν δικαϊκὸ λόγο ὑπαρκτό: τὸ ὕφος κάνει τὸν λόγο τέλειο.

2. Παρ' ὅλο ὅμως πού τὸ δικαϊκὸ ὕφος δὲν εἶναι οὔτε γλώσσα οὔτε τεχνικὴ, ἐντούτοις συνδέεται μὲ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἄρρηκτα, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ παρὰ μέσα στὰ ὅρια τῆς γλώσσας καὶ τῆς τεχνικῆς. Γιατὶ δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ ὕφος ὑπὸ τὴν γενικὴ ἔννοια τῆς λέξεως, ὅπου θὰ μπορούσε νὰ ἰσχύσει ἡ ρῆση τοῦ Buffon «τὸ ὕφος εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος» («le style est l'homme même») ἀλλὰ γιὰ δικαϊκὸ ὕφος. Τὸ ὕφος αὐτὸ ἀντλεῖ τὰ γνωρίσματά του ὄχι ἀπὸ τὴν ἰδιαιτέρη ἀτομικότητα τοῦ κάθε ἀνθρώπου ἀλλὰ ἀπὸ τὴν φύση καὶ τὴν

λειτουργία τοῦ δικαιοῦ λόγου, διότι πρέπει νὰ εἶναι ὁμολογο μὲ τὸ δικαιοῦ περιεχόμενο. Καὶ ἐπειδὴ ἡ δικαιοῦ γλώσσα καὶ τεχνικὴ προσδιορίζονται ἱστορικά (ἀποτελοῦν συνάρτηση τῆς ἐκάστοτε ἐποχῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς), ἱστορικά προσδιορίζεται καὶ τὸ δικαιοῦ ὕφος μέσω τῆς γλώσσας καὶ τῆς τεχνικῆς. Στὴν σύγχρονη ἐποχὴ τῶν κωδικοποιήσεων καὶ ὑπὸ τὴν σημερινὴ ἐξέλιξη τῆς δικαιοῦ γλώσσας καὶ τεχνικῆς τὰ γνωρίσματα – θετικὰ πλέον – τοῦ δικαιοῦ ὕφους μποροῦν νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἐξῆς:

Κύριο γνώρισμα τοῦ δικαιοῦ ὕφους εἶναι – ὅπως ἤδη ἐλέχθη – ὁ ἔλλογος, διανοητικός του χαρακτήρας. Ἐλλογο ἢ διανοητικό εἶναι τὸ ὕφος ποῦ σκοπὸς του εἶναι ἡ μετάδοση ὄχι συγκινήσεων ἀλλὰ ἔλλογων νοημάτων. Γιὰ νὰ ἀποκτήσει τὸ ὕφος αὐτὸ πειθῶ, μιὰ πειθῶ ποῦ νὰ στηρίζεται στὴν λογικὴ ὀρθότητα τῶν διανοημάτων καὶ ὄχι στὸ αἶσθημα, πρέπει νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὰ ἐκφραστικά μέσα τοῦ συγκινησιακοῦ καὶ νὰ ἀναπτύξει τὰ ἀντίστοιχα τοῦ νοητικοῦ.

Ἀπὸ τὸ κύριο αὐτὸ γνώρισμα τοῦ ὕφους ἀπορρέουν καὶ οἱ ἰδιαιτέρες ἰδιότητες του, ποῦ εἶναι κυρίως ἡ λογικὴ συνέπεια, ἡ σαφήνεια καὶ ἡ λιτότητα.

Ἀλλὰ οἱ ἰδιότητες αὐτές, ποῦ ἀποτελοῦν ἀπόρροια τοῦ διανοητικοῦ χαρακτήρα τοῦ ὕφους, δὲν ἀρκοῦν ἀπὸ μόνες τους – ἀκόμη καὶ ὅταν ὁ βαθμὸς ἀναπτύξεώς τους εἶναι ὑψηλὸς – νὰ προκαλέσουν αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα. Τὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα προκαλεῖται κυρίως ἀπὸ τὴν φαντασία, μὲ τὴν συνεργασία ἀπλῶς τοῦ λογικοῦ. Ἐτσι στίς παραπάνω ἰδιότητες πρέπει νὰ προστεθεῖ ἕνα κατ' ἐξοχὴν ἐξω-λογικὸ στοιχεῖο, ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς φαντασίας, γιὰ νὰ μπορέσει ὁ δικανικὸς λόγος νὰ ἐξαρθῆ πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς συνήθους πεζότητος καὶ νὰ ἀποκτήσει αἰσθητικὴ ποιότητα. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι ἡ ἁρμονία τοῦ ὕφους.

Στὸ στοιχεῖο τῆς ἁρμονίας πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἕνα ἄλλο, ἐξ ἴσου σημαντικό στοιχεῖο: ἡ ἐνότητα τοῦ ὕφους. Ὑπάρχει, ὅταν ὅλες οἱ ἰδιότητες τοῦ ὕφους δένονται μεταξύ τους καὶ συνθέτουν μιὰ ἐνιαία φυσιογνωμία, ποῦ διατηρεῖται σταθερὴ παρὰ τίς ὅποιες ἐπὶ μέρους ἰδιαιτερότητες. Ἡ ἐνότητα τοῦ ὕφους συνδέει ἀναπόσπαστα τὸν συγγραφέα μὲ τὸ ἔργο του μὲ τὴν ἔννοια ὅτι κάνει τὸ ἔργο ἀναγνωρίσιμο μέσω τοῦ συγγραφέα καὶ τὸν συγγραφέα μέσω τοῦ ἔργου του. Τὸ ὕφος ἔχει φύλο, λέει – μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ – ὁ *Μαριβώ*.

Β. Ὡστόσο τὰ θετικὰ αὐτὰ γνωρίσματα τοῦ δικαιοῦ ὕφους εἶναι γενικὰ καὶ ἐξειδικεύονται στὰ κατ' ἰδίαν εἶδη τοῦ δικαιοῦ λόγου· τὸν νομοθετικό, τὸν ἐπιστημονικό καὶ τὸν δικανικό. Τὸ καθένα ἀπὸ τὰ εἶδη αὐτὰ τοῦ λόγου συνδέεται καὶ μὲ ἕναν διαφορετικὸ σκοπὸ· ὁ νομοθέτης θέτει τὸ δίκαιο, ὁ ἐπιστήμων τὸ ἐξη-

γεί και ὁ δικαστής τὸ ἀπονέμει. Ἐπομένως πρὸς τὸ καθένα ἀπὸ τὰ εἶδη αὐτὰ τοῦ λόγου ἀντιστοιχεῖ και ἓνα ἰδιαιτέρο ὕφος.

III. Ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ δικαίου λόγου περνᾶμε τώρα στὴν αἰσθητικὴ τῆς δικαυκῆς πράξεως, δηλαδὴ στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου ὑπὸ εὐρεία ἔννοια ἀπὸ τὴν δραστηριότητα τῶν συλλογικῶν ὀργάνων τοῦ δημοσίου και ἰδιωτικοῦ δικαίου ἔως τὴν συμπεριφορὰ τῶν κατ' ἰδίαν κοινωνῶν τοῦ δικαίου σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς δικαυκῆς δραστηριότητος και τὴν ὅλη ὀργάνωση τῶν συναλλαγῶν και τῆς νομικῆς ζωῆς. Και ἡ δικαυκὴ αὐτὴ πράξη ὑπὸ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ὑπόκειται σὲ αἰσθητικὴ ἀξιολόγηση, ὑπὸ τοὺς ἴδιους – τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν – ὅρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους ὑπόκειται σὲ αἰσθητικὴ ἀξιολόγηση και ὁ δικαυκὸς λόγος, δηλαδὴ ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ δικαυκὴ πράξη ἔχει ὕφος. Ὑφος εἶναι ἐδῶ ὁ ἰδιαιτέρος τρόπος συμπεριφορᾶς ποὺ ἀποκλίνει ἀπὸ τὸ κοινὸ πραξιακὸ πρότυπο και δίνει ἐξατομικευμένη ἀπόχρωση στὴν πράξη. Ὑφος μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἔχει τόσο ἡ πράξη ποὺ εἶναι σύμφωνη μὲ τὸν νόμο ὅσο και ἡ παράνομη πράξη.

Μιὰ νόμιμη πράξη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔχει ὕφος και ὅτι ἄρα εἶναι «ὠραία», ὅταν ὑπερβαίνει τὸ κοινὸ μέτρο νομιμότητος και ἀντλεῖ τὸ κῦρος τῆς ἀπὸ μιὰ τάξη ὑπέρτερη τῆς δικαυκῆς. Ἡ τάξη αὐτὴ εἶναι ἐκείνη τῶν ἠθικῶν ἀξιών. Ἔτσι ὀνομάζουμε «ὠραίους» ὄχι ὅλους τοὺς δικαυκοὺς κανόνες και θεσμούς, ἀλλὰ μόνον ἐκείνους ποὺ οἰκοδομοῦνται σὲ ὑψηλὴς ἠθικὴς ἀξίες, ὅπως ὁ γάμος και ἡ οἰκογένεια. Ὀνομάζουμε «ὠραία» ὄχι κάθε συναλλακτικὴ σχέση ἀλλὰ μόνον ἐκείνη ποὺ στηρίζεται στὴν ἀμοιβαία πίστη και ἐμπιστοσύνη και ὄχι στὰ δεκανίκια τοῦ ψυχροῦ ὑπολογισμοῦ. Μιὰ δικαστικὴ ἀπόφαση εἶναι «ὠραία», ὅταν ὁ δικαστής ὑπερνίκησε τὶς ἐπιφυλάξεις του γιὰ τὴν τυπικὴ ὀρθότητα και προχώρησε στὴν ἔκδοση ἀποφάσεως σύμφωνης μὲ τὴν οὐσιαστικὴ δικαιοσύνη, ἢ μὲ τοὺς κανόνες τῆς ἐπιεικειᾶς. Ὁ Montesquieu, ποὺ γενικὰ σὲ διάφορα χωρία τοῦ «Πνεύματος τῶν νόμων» ὁμιλεῖ γιὰ ὠραίους νόμους, ὠραῖα συντάγματα, ὠραῖες νομικὲς συνήθειες, χαρακτηρίζει τὴν συνθήκη ποὺ ὑπέγραψε ὁ Γέλων, βασιλιάς τῶν Συρακουσῶν, μὲ τοὺς Καρχηδονίους ὡς τὴν «πιὸ ὠραία συνθήκη εἰρήνης γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ἡ ἱστορία», γιὰτι ἐπέβαλε στοὺς Καρχηδονίους νὰ καταργήσουν τὴν συνθήκη νὰ θυσιάσουν τὰ παιδιά τους. Εἶναι λοιπὸν ἡ ὑψηλὴ ἠθικὴ συνείδηση ποὺ διαμεσολαβεῖ γιὰ νὰ ἀποκτήσει ἡ νομικὴ πράξη αἰσθητικὸ νόημα.

Ἄλλὰ ὕφος μπορεῖ νὰ ἔχει – ὅπως εἴπαμε – και ἡ παράνομη πράξη, ὅταν ὑπερβαίνει τὸ κοινὸ μέτρο τῆς παρανομίας και προσβάλλει – πέρα ἀπὸ τὸν νόμο – και τὴν ἠθικὴ τάξη. Τότε ἡ πράξη ὑπόκειται ὄχι μόνο σὲ νομικὴ ἀλλὰ και σὲ

αίσθητική αξιολόγηση, και χαρακτηρίζεται ως «άσχημη». Γιατί η Αίσθητική έχει να κάνει όχι μόνο με την Όμορφιά αλλά και με την Άσχήμια. Η Όμορφιά είναι αισθητική αξία, ή Άσχήμια αισθητική απαξία. Το όμορφο προκαλεί άρεσκεια, ενώ η άσχήμια απάρεσκεια, δυσφορία ή απέχθεια. Μεταξύ όμορφιας και άσχήμιας υπάρχει ο χώρος του αισθητικά αδιάφορου, και αυτός είναι ο χώρος των συνήθων νομικών πράξεων, νόμιμων ή παράνομων. Μια παράνομη πράξη είναι, λοιπόν, αισθητικώς ενδιαφέρουσα και μπορεί να χαρακτηριστεί «άσχημη» όταν – πέρα από το δικαίκο – προσβάλλει κραυγαλέα και το ήθικό μας συναίσθημα. Τοῦτο ἰσχύει καὶ στὶς περιπτώσεις πού τὸ ἔγκλημα ἔχει ἀναχθεῖ σὲ κύριο θέμα ἑνὸς λογοτεχνικοῦ ἔργου («Φόνισσα» τοῦ Παπαδιαμάντη, «Ριχάρδος Γ΄» ἢ «Μάκβεθ» τοῦ Σαίξπηρ). Ἐδῶ λαμβάνουν χώρα δύο αισθητικὲς ἐκτιμήσεις, ἀντίθετες μεταξύ τους. Ἡ μία συνδέεται μὲ τὸ ἔγκλημα αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ καὶ δημιουργεῖ μία ἰσχυρὴ αἰσθητικὴ απάρεσκεια, καὶ ἡ ἄλλη ἀναφέρεται στὴν καλλιτεχνικὴ ἔκφραση καὶ προκαλεῖ μιὰ ζωηρὴ αἰσθητικὴ εὐφορία καὶ λύτρωση, ὅπως κατ' ἐξοχὴν στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τραγωδία.

§4.1. Ὡς αἰσθητικὲς κατηγορίες νοοῦνται γενικὰ οἱ αἰσθητικὲς ἀξίες πού ἐνυπάρχουν στὸ ἴδιο τὸ αἰσθητικὸ ἀντικείμενο συνθέτοντας τὴν αἰσθητικὴτητα τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ, καὶ προκαλοῦν μιὰ ἰδιότυπη ἐμπειρία πού συνίσταται στὴν βίωση ἑνὸς ἔντονου συναισθήματος. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ αὐτὲς ἰσχύουν καὶ στὸ δίκαιο καὶ ἀναφέρονται εἰδικότερα στὸ περιεχόμενο τοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖο βέβαια εἶναι ἀδιαχώριστο ἀπὸ τὴν μορφή του. Ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ αἰσθητικῶν κατηγοριῶν ξεχωρίζουμε τέσσερις ὡς τίς ὡραιότερες – θὰ λέγαμε – Καρυάτιδες πού κοσμοῦν τὸ Ἐρεχθεῖο τοῦ δικαίου: τίς κατηγορίες τοῦ Ὁραίου, τοῦ Τραγικοῦ, τοῦ Κωμικοῦ καὶ τοῦ Ὑψηλοῦ.

II.A. Σημαντικότερη εἶναι ἡ κατηγορία τοῦ Ὁραίου. Ἄλλὰ τὸ Ὁραῖο εἶναι δύσκολο νὰ ὀριστεῖ καὶ μποροῦν νὰ διακριθοῦν μόνο παραλλαγές του. Ἀπὸ αὐτὲς σπουδαιότερες γιὰ τὸ δίκαιο εἶναι τρεῖς, πού ἀντιπροσωπεύουν καὶ τοὺς τρεῖς βασικούς τύπους τῆς Ὁμορφιάς: τὴν «κλασικὴ» ὀμορφιά, τὴν «ρομαντικὴ» ὀμορφιά καὶ τὴν σύνθεση τῶν δύο.

Τὸν ὀρισμὸ τῆς «κλασικῆς» ὀμορφιάς τὸν βρίσκουμε στὸν Ἀριστοτέλη: «τοῦ δὲ καλοῦ μέγιστα εἶδη τάξις καὶ συμμετρία καὶ τὸ ὠρισμένον» (Μετὰ τὰ φυσ. 1078 α 36-61). Δηλαδή γνωρίσματα τῆς ὀμορφιάς εἶναι ἡ τάξις, ἡ συμμετρία καὶ τὸ ὀρισμένο μέγεθος, ἄρα ἡ πληρότητα, καὶ – θὰ προσέθετε κανεὶς – ἡ στατικότητα. Τὰ γνωρίσματα αὐτὰ ἀντανακλοῦν ὄντολογικὰ τὴν κοσμολογικὴ ἀρχὴ τῆς τάξεως καὶ ἀρμονίας καὶ αἰσθητικὰ τὸ ἀπολλώνειο (στὴν ἔννοια τοῦ Νίτσε)

πνεῦμα, ὅπως ἐκδηλώνεται στήν πλαστική ἀπολλώνεια τέχνη. Στό δίκαιο ἡ ἔννοια αὐτή τῆς ὁμορφιάς ἀντανακλᾷ τήν ὄντολογική ἀρχή τῆς κοινωνικῆς τάξεως καί ἐκδηλώνεται αἰσθητικά σέ ἓνα κλειστό – «δωρικά» δομημένο – σύστημα δικαίου, πού ἔχει τὰ χαρακτηριστικά τῆς πληρότητας καί τῆς στατικότητας. Βάση τοῦ συστήματος αὐτοῦ εἶναι οἱ κανόνες πού ἐξασφαλίζουν τήν κοινωνική τάξη (κοινωνική εἰρήνη ἀφ' ἑνός καί ἀσφάλεια τοῦ δικαίου ἀφ' ἑτέρου), οἱ λεγόμενοι κανόνες τάξεως (Ordnungsvorschriften) μέ πρότυπο τούς κανόνες αὐστηροῦ δικαίου (jus strictum).

Ἀντίθετη τῆς «κλασικῆς» εἶναι ἡ «ρομαντική» ὁμορφιά, πού γνώρισμά της εἶναι τὰ ἄλογα στοιχεῖα τῆς ψυχῆς: τὸ πάθος, ἡ ἄμετρη ἀγάπη, ἡ ἀνέφικτη πληρότητα καί ὁ δυναμισμός. Αὐτή ἀπηχεῖ ὄντολογικά τήν κοσμολογική ἀρχή τοῦ ἀπείρου (Ἀναξίμανδρος) καί αἰσθητικά τὸ διονυσιακὸ πνεῦμα, ὅπως ἐκδηλώνεται στήν μουσική. Στό δίκαιο ἡ ἔννοια αὐτή τῆς ὁμορφιάς ἀπηχεῖ τήν ὄντολογική ἀρχή τῆς ἀταξίας μέσα στό σύστημα, τήν ἐντροπία, καί ἐκδηλώνεται αἰσθητικά εἴτε στήν οἰκοδόμηση ἑνός ἄλλου συστήματος ἀνοιχτοῦ, τελολογικῆς μορφῆς, εἴτε στήν «ἀποδόμηση» (διάσπαση) τοῦ συστήματος καί τήν παραγωγή τεχνικῶν, ὅπως τῆς τεχνικῆς τῶν τύπων ἢ τῆς τοπικῆς. Βάση τῆς θεωρήσεως αὐτῆς εἶναι οἱ κανόνες πού ἐξασφαλίζουν ὄχι τήν κοινωνική τάξη, ἀλλά τήν δικαιοσύνη στήν συγκεκριμένη περίπτωση μέ πρότυπο τούς κανόνες ἐπιεικοῦς δικαίου (jus aequum).

«Κλασική» καί «ρομαντική» ὁμορφιά συμφιλώνονται σέ ἓναν τρίτο τύπο ὁμορφιάς, μιᾶ – ὅπως λέγεται – «κρυφῆ» ὁμορφιά: «ἄρμονία ἀφανῆς φανερῆς κρείπτων» (Ἡράκλ., ἀπ. 54). Αὐτή ἀντανακλᾷ ὄντολογικά τήν κοσμολογική (πυθαγόρεια καί προσωκρατική) ἀρχή τῆς ἁρμονίας τῶν ἀντιθέτων καί ἐκφράζεται αἰσθητικά στήν σύζευξη ἀπολλώνειου καί διονυσιακοῦ πνεύματος, ὅπως ἐμφανίζεται στήν ἀρχαία τραγωδία. Στό δίκαιο ἡ αἰσθητικὴ αὐτὴ ἀντίληψη βρίσκει τήν ἐκφρασὴ τῆς στήν δημιουργικὴ ἐναρμόνιση τῶν ἀντίθετων ροπῶν καί δυνάμεων: τῆς κοινωνικῆς τάξεως ἀφ' ἑνός καί τῆς δικαιοσύνης ἀφ' ἑτέρου· τοῦ ἀφηρημένου ἀφ' ἑνός καί τοῦ συγκεκριμένου ἀφ' ἑτέρου· τοῦ στατικοῦ ἀπὸ τὴν μία καί τοῦ δυναμικοῦ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Αὐτὴ ἡ ἁρμονικὴ συνύπαρξη τῶν ἀντιθέτων δίνει στό δίκαιο τὴν αἰσθητικὴ μορφή ἑνός πολυέδρου διαμαντιοῦ, χαρίζοντάς του ἓνα πλοῦτο μορφῶν ἀπερίγραπτο.

Β. Ἀλλὰ ἤδη βρισκόμαστε πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ Τραγικοῦ. Τὸ Τραγικὸ στό δίκαιο ἐκδηλώνεται μέ τὴν μορφή τῶν ἀντινομῶν τοῦ δικαίου. Δὲν πρόκειται γιὰ ἀντινομίες οὔτε τοῦ θεωρητικοῦ οὔτε τοῦ πρακτικοῦ λόγου γενικῶς ἀλλὰ γιὰ

ἀντινομίες στὸν χῶρο ἀποκλειστικά τοῦ δικαίου, ὅπου ἀντιμέτωπες δυνάμεις εἶναι τὸ δίκαιο ἐναντίον τοῦ δικαίου. Διακρίνομε τίς ἀντινομίες αὐτὲς σὲ ἀντινομίες μεταξύ τῶν ἀξιῶν καὶ σὲ ἀντινομίες μεταξύ τῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις οἱ ἀντινομίες – ἐφ’ ὅσον εἶναι γνήσιες – ἔχουν τραγικὸ χαρακτήρα. Ἐδῶ θὰ ἀναφερθοῦμε μόνο στὶς ἀντινομίες τῶν ἀξιῶν τοῦ δικαίου.

Διακρίνομε τρεῖς βασικούς τύπους τέτοιων ἀντινομιῶν. Στὸν πρῶτο τύπο, δύο ἴσης ἱεραρχικῆς τάξεως ἀξίες πρέπει νὰ πραγματοποιθῶν ταυτόχρονα, ἀλλὰ ἡ πραγμάτωση τῆς μιᾶς ἀποκλείει τὴν πραγμάτωση τῆς ἄλλης, μὲ ἀποτέλεσμα ἢ μία νὰ προταχθεῖ καὶ ἡ ἄλλη νὰ ματαιωθεῖ ἢ νὰ ὑποχωρήσει ἢ νὰ συμβιβασθεῖ. Κορυφαῖο παράδειγμα ἡ σύγκρουση μεταξύ κοινωνικῆς τάξεως καὶ δικαιοσύνης, στὴν ὁποία προηγουμένως ἀναφερθήκαμε. Καὶ εἶναι μὲν γεγονός ὅτι ἡ σύγκρουση τῶν δύο αὐτῶν ἀξιῶν ὀδηγεῖ ἐδῶ – λόγω τῆς θετικότητος τοῦ δικαίου – σὲ συμφιλίωση. Ἀλλὰ ἡ συμφιλίωση αὐτὴ καθ’ ἑαυτὴ δὲν αἶρει τὸν τραγικὸ χαρακτήρα τῆς συγκρούσεως· δὲν εἶναι ἡ ἔκβαση ἀλλὰ ἡ σύσταση τῶν συγκρουόμενων δυνάμεων ποὺ δίνει στὴν σύγκρουση τὸν τραγικὸ της χαρακτήρα. Καὶ στὶς τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου βρίσκει κανεὶς σχεδὸν πάντοτε μία μορφή συμφιλίωσης καὶ λύσεως τῆς τραγικῆς συγκρούσεως, χωρὶς τοῦτο νὰ ἀποκλείει τὸν τραγικὸ της χαρακτήρα.

Στὸν δεύτερο τύπο ἀντινομιῶν φορέας τῶν συγκρουόμενων ἀξιῶν εἶναι ἡ πολιτεία. Σὲ ποιὲς ἀξίες πρέπει αὐτὴ νὰ δώσει τὸ προβάδισμα; Στὶς ἀτομικὲς ἢ στὶς ὑπερατομικὲς; Πῶς πρέπει νὰ λυθεῖ ἡ σύγκρουση μεταξύ τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ἴδιας τῆς πολιτείας; Ἐὰν διευρυνθεῖ ἡ σφαῖρα δράσεως τοῦ ἐνὸς ἀτόμου, θὰ περιορισθεῖ ἡ σφαῖρα δράσεως τοῦ ἄλλου. Ἐὰν ἐπεκταθεῖ τὸ πλαίσιο δραστηριότητος τοῦ ἀτόμου, θὰ περιορισθεῖ ὁ κοινωνικὸς χῶρος, δηλαδὴ θὰ μειωθῶν οἱ ὑποχρεώσεις τοῦ ἀτόμου ἐναντι τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας.

Σημαντικότερος εἶναι ὁ τρίτος τύπος ἀντινομιῶν, ποὺ συνιστᾶ καὶ τὴν κορυφαία ἐκδήλωση τοῦ τραγικοῦ. Πρόκειται γι’ αὐτὸ ποὺ στὴν τραγικὴ γλῶσσα καλεῖται «τραγικὴ ἐνοχία». Αὐτὴ ἐμφανίζεται μὲ δύο μορφές: ὡς «τραγικὴ κατάσταση» καὶ ὡς «τραγικὸ δίλημμα».

Ἡ «τραγικὴ κατάσταση» ὀφείλεται στὴν ἀνθρώπινη ἀτέλεια ποὺ ὑπολανθάνει σὲ πολλὰ ἐπίπεδα καὶ παραδοκεῖ. Μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ π.χ. ἀπὸ τὰ «ὀπτικά λάθη» τοῦ νομοθέτη, δηλαδὴ ἀπὸ τὰ λάθη ποὺ ὀφείλονται στὸ ὅτι αὐτὸς δὲν μπόρεσε νὰ δεῖ πλήρως καὶ σωστὰ ὀρισμένες βιοτικὲς σχέσεις ποὺ ἀποτελέσαν τὴν βάση ρυθμίσεων, καὶ δημιουργήσαν βαρεῖες καταστάσεις μεταξύ τῶν κοινωνιῶν. Ἡ καὶ ἀπὸ «ὀπτικά λάθη» τοῦ δικαστῆ κατὰ τὴν διάγνωση τοῦ νόμου ἢ τῶν

γεγονότων, και να μεταβάλει τὸν δικαστὴ (τραγικὴ εἰρωνεία!) ἀπὸ δίκαιο κριτὴ σὲ δῆμιο!

Στὸ «τραγικὸ δилήμμα» τὸ νομικὸ δέον εἶναι ἀντιφατικὸ, γιὰτὶ ἡ συμπεριφορὰ πού ἐπιβάλλει τὸ ἓνα καθήκον δὲν πρέπει νὰ ἐπιδειχθεῖ, γιὰτὶ θὰ προσβάλλει τὸ ἄλλο. Ἡ ἴδια πράξις συνιστᾷ τόσο ὑπακοή ὅσο καὶ ἀνυπακοή στὶς προσταγὰς τοῦ δικαίου. Κλασικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς σωσίβιας βάρκας πού μέσα στὸ ναυάγιο, ὑπερφορτωμένη ἀπὸ ναυαγούς, θέτει τοὺς ναυτικούς πρὸ τοῦ διλήμματος ἢ νὰ ἀφήσουν νὰ βυθιστεῖ ἡ βάρκα με ἀποτέλεσμα νὰ πνιγοῦν ὅλοι οἱ ἐπιβάτες καὶ βέβαια καὶ οἱ ἴδιοι, ἢ νὰ ρίξουν μερικὸς ἀπὸ τοὺς ἐπιβάτες στὴν θάλασσα. Συγκρουόμενα καθήκοντα εἶναι ἐδῶ ἡ ἀπαγόρευση ἀνθρωποκτονίας ἀπὸ τὴν μία καὶ ἡ παροχὴ βοήθειας ζωῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη. Καὶ τὰ δύο καθήκοντα ἀπαιτοῦν ἀνυποχώρητη ἐκπλήρωση, ἡ ὁποία ὅμως εἶναι *in concreto* ἀδύνατη. Ἀλλὰ πῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποχρεῶναι στὰ ἀδύνατα; Τὸ δίκαιο μοιάζει ἐδῶ νὰ βρίσκεται στὰ ὀρθολογικὰ ὅρια τῆς ρυθμιστικῆς του ἰκανότητος.

Γ. Ἀντίθετη πρὸς τὸ τραγικὸ εἶναι ἡ κατηγορία τοῦ Κωμικοῦ. Τὸ Κωμικὸ με τὴν μορφή τοῦ χιοῦμορ ὑπῆρχε ὡς αἰσθητικὸ φαινόμενο μόνο στὰ ἀρχαῖα δίκαια καὶ ἦταν συνυφασμένο με τὴν ποίηση. Με τὴν ἐκλειψή ὅμως τῆς ποιήσεως ἐξέλιπε καὶ τὸ χιοῦμορ. Καὶ πλέον σήμερα μόνο γιὰ ἐπιβιώσεις αὐτοῦ μπορούμε νὰ ὀμιλοῦμε καὶ μάλιστα ὄχι στὸ ἐπίπεδο τῆς μορφῆς ἀλλὰ μόνο στὸ περιεχόμενο τοῦ δικαίου. Ἐπισημαίνουμε τὶς ἐξῆς περιπτώσεις:

Ἡ πρώτη περίπτωση εἶναι γενικὴ καὶ ἀναφέρεται στὸ δίκαιο τῶν παροικιῶν. Ἐδῶ νομικοὶ κανόνες ἐκφράζονται με τὴν μορφή εὐτράπελης ἀλληγορίας, δηκτικῆς εἰρωνείας ἢ ἀπλῆς ἀστειότητος, με φράσεις δημῶδεις, σύντομες καὶ εὐνημόνευτες, παρμένες ἀπὸ τὴν φύση ἢ τὴν καθημερινὴ ζωὴ, πού ἀποδίδουν τὴν ζωντανὴν περὶ δικαίου συνείδηση τοῦ λαοῦ.

Οἱ ἄλλες περιπτώσεις ἐμφανίζονται στὴν νομοθεσία, τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου. Εἰδικότερα:

α) Στὴν νομοθεσία τοῦ ΑΚ ὑπάρχουν κάποιες ρυθμίσεις πού βρίσκονται σὲ δυσαρμονία με τὴν σημερινὴ αἰσθητικὴ ἀντίληψη καὶ προκαλοῦν κωμικὴ ἐντύπωση, ὅπως αὐτὲς πού ἀναφέρονται στὸ σμῆνος μελισσῶν (ΑΚ 1078-1080) καὶ στὴν εὔρεση ἀπολωλότων (ΑΚ 1081-1092). Ἡ κωμικὴ ἐντύπωση εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς τρόπου τινὰ «ἀπολεσθείσης ἀρμονίας», πού δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν μετάπτωση τῆς σοβαρῆς ἐντυπώσεως πού δημιουργεῖ ἡ πολυτελής ρύθμιση στὸ ἀντίθετό της. Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ συντάξεως τοῦ ΑΚ (1940) προφανῶς δὲν ὑπῆρχε καὶ εἶναι ζήτημα ἀλλαγῆς τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν καὶ

τῶν αἰσθητικῶν ἀντιλήψεων. Τί αἰσθητική ἐντύπωση θά προκαλοῦνταν σήμερα, ἂν ξαφνικά στοῦ σύγχρονο δίκαιο μεταφέρονταν ρυθμίσεις, ὅπως ἐκείνη τῆς Lex Salica, πού ἀπαριθμοῦσε εἴκοσι διαφορετικούς τρόπους κλοπῆς χοίρων· ἢ ἡ ρύθμιση κάποιου ἄλλου δικαίου, πού ἐπὶ σωματικῶν βλαβῶν διαβάθμιζε τὸ ὕψος τῆς ἀποζημιώσεως ἀνάλογα μὲ τὸ ποιὸ μέλος τοῦ σώματος ἔχει προσβληθεῖ, ἢ κάποια ἄλλη διάταξη πού ἐπὶ ζημιῶν ἀπὸ κλοπῆς μέσα στὴν κατοικία μετροῦσε τὴν ἀποζημίωση ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν τὸ κλαπὲν πράγμα βρισκόταν στὸν προθάλαμο ἢ τὴν τραπεζαρία; Ἡ ἀποζημίωση ἦταν ιδιαίτερα ὑψηλή, ἂν τὸ ἀντικείμενο ἦταν κοντὰ στοῦ τζάκι, καὶ σημαντικὰ κατώτερη, ἂν ἡ κλοπὴ εἶχε διαπραχθεῖ ἔξω στὰ χωράφια.

β) Στὴν ἐπιστήμη ἐκδηλώσεις τοῦ Κωμικοῦ μὲ τὴν μορφή τοῦ ἀστεϊσμοῦ ἔχουμε στὴν περίπτωση τοῦ ἀστεϊσμοῦ ὡς λόγου ἀκυρότητας δικαιοπραξίας, ἰδίως ὅμως κατὰ τὸν σχηματισμὸ νομικῶν ψευδώνυμων συλλογισμῶν (παραλογισμῶν), ὅταν ὁδηγοῦν σὲ κωμικὸ συμπέρασμα. Παράδειγμα συλλογισμοῦ προερχόμενου ἀπὸ τὴν λεκτικὴ διατύπωση:

Τὸ διαμάντι εἶναι πολύτιμος λίθος

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι διαμάντι

Ἄρα ὁ ἄνθρωπος εἶναι πολύτιμος λίθος.

Παράδειγμα συλλογισμοῦ προερχόμενου ἀπὸ τὴν σημασία τῶν πραγμάτων:

Εἶ τι οὐκ ἀπέβαλες, τοῦτο ἔχεις

Κέρατα δὲ οὐκ ἀπέβαλες

Ἄρα κέρατα ἔχεις.

γ) Στὴν δικαστικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου κωμικὴ ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ ἐκδίκαση ὑποθέσεων μὲ εὐτελὲς ἀντικείμενο. Κλασικὸ παράδειγμα ἡ πολυθρύλητη δίκη «περὶ ὄνου σκιάς», τὴν ὁποία τόσο ὡραῖα ἐξιστόρησε ὁ γερμανὸς ποιητὴς Wieland σὲ βιβλίο του, πού μετέφρασε στὰ ἑλληνικὰ ὁ Διδάσκαλος τοῦ Γένους Κωνσταντῖνος Κούμας.

Ἐπάρχει ἡ ἄποψη πού ἀμφισβητεῖ ὄχι ἀπλῶς τὸν κωμικὸ χαρακτήρα μιᾶς δίκης μὲ εὐτελὲς ἀντικείμενο, ἀλλὰ αὐτόχρονα τὸν αἰσθητικὸ χαρακτήρα τῆς δίκης. Ἡ ἄποψη αὕτη εἶναι τοῦ γερμανοῦ φιλοσόφου *Herbart*, πού ὑποστηρίζει ὅτι ἡ αἰσθητικὴ οὐσία τοῦ δικαίου συνίσταται στὴν «ἀπαρέσκεια πρὸς κάθε ἔριδα» (*Missfallen am Streit*) καὶ πρὸς κάθε διαμάχη· ἡ αἰσθητικὴ τοῦ δικαίου δυσφορεῖ σὲ κάθε ἀγωνιστικὴ διένεξη καὶ ἀποστρέφεται τὸν ἀγῶνα. Ἐναντίον τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἀντετάχθη μὲ δριμύτητα ὁ *R. v. Jhering*: Ὁ σκοπὸς τοῦ δικαίου εἶναι ἡ εἰρήνη, ἀλλὰ τὸ μέσο μὲ τὸ ὁποῖο ἐπιτυγχάνεται ὁ σκοπὸς αὐτὸς εἶναι ὁ ἀγῶ-

νας· μόνον αγωνιζόμενος θά βρεῖς τὸ δίκαιό σου. Ἡ αἰσθητικὴ οὐσία τοῦ δικαίου δὲν βρίσκεται στὴν ἀπαρέσκεια ἀλλὰ στὴν ἀρέσκεια γιὰ τὸν ἀγώνα. Ὁ ἀγώνας γιὰ τὸ δίκαιο δὲν εἶναι μόνον ἠθικός ἀλλὰ καὶ ὠραῖος, ἀκόμη καὶ ὅταν τὸ ἀντικείμενο εἶναι οἰκονομικὰ ἀσήμαντο, ἀφοῦ ὁ ἀγώνας ἔχει ὡς στόχο τὴν καταπολέμηση τοῦ ἀδίκου καὶ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ δικαίου.

Ποιὰ θὰ ἦταν, ἄραγε, κατόπιν αὐτοῦ ἡ γνώμη τοῦ *Jhering* γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀξία τῆς δίκης «περὶ ὄνου σκιαῶς»; Τὸ οἰκονομικὸ ἀντικείμενο τῆς δίκης αὐτῆς ἦταν ἀσήμαντο: τρεῖς ὄβολοι (μισὴ δραχμὴ), πού ἀξίωσε ὁ ἀγωγιάτης Ἄνθραξ ἀπὸ τὸν ἰατρὸ Στρουθίωνα ὡς ἰδιαιτέρο μίσθωμα γιὰ τὴν παρασχεθεῖσα ἀπὸ τὸν γαῖδαρό του εὐεργετικὴ σκιά. Ἡ γνώμη τοῦ *Jhering* γιὰ τὸν αἰσθητικὸ χαρακτήρα παρόμοιων δικῶν μπορεῖ νὰ διευκρινισθεῖ μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει ὅτι τὰ δικαστήρια πρέπει, κατ' ἀρχήν, νὰ ἐπιλαμβάνονται τῆς ἐπιλύσεως τῶν διαφορῶν, ἐφ' ὅσον τὸ ἀντικείμενο τῆς δίκης ἔχει ἀξία τουλάχιστον μιᾶς δραχμῆς, 6 ὄβολῶν. Ὅταν ὅμως πρόκειται γιὰ ἀδίκημα σοβαρό, ἀξίζει νὰ διεξαχθεῖ δικαστικὸς ἀγώνας ἀκόμη καὶ γιὰ τρεῖς «δεκάρες», «τρία ἡμιωβέλια», δηλ. γιὰ $1\frac{1}{2}$ ὄβολο. Ὡς σοβαρὰ ἀδικήματα θεωρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ὄχι μόνον ἐκεῖνα πού κρίνονται μὲ βάση τὸ μέγεθος τῆς βλάβης πού προκαλοῦν, ἀλλὰ καὶ τὴν ποιότητα τῆς πράξεως καὶ τὴν διάθεση τοῦ δράστη, ὅπως ἡ κλοπὴ ἱερῶν χρημάτων ἔστω ἀσήμαντη. Ἐπι μέρους τοῦ Ἀριστοτέλους ὁδηγοῦμαστε στὸ συμπέρασμα: Ἄν ἡ φύση τῆς ἐπίδικης ἀδίκης πράξεως δὲν εἶναι σοβαρὴ, δίκες μὲ εὐτελὲς ἀντικείμενο – ὅπως ἡ δίκη «περὶ ὄνου σκιαῶς» – διατηροῦν τὸν χαρακτήρα τοῦ κωμικοῦ.

2. Ὅλες οἱ παραπάνω ἐκδηλώσεις τοῦ κωμικοῦ δὲν αποτελοῦν ὅμως παρὰ – ὅπως εἴπαμε – ἐπιβιώσεις ἐνὸς πλούσιου σὲ ποίηση παρελθόντος. Τὸ κωμικὸ χάνεται ἀπὸ τὸ δίκαιο μαζί μὲ τὴν ποίηση. Ἀλλὰ ἐνῶ τὸ *Κωμικὸ* χάνεται ἀπὸ τὸ δίκαιο, ἐμφανίζεται τὸ δίκαιο στὸ *Κωμικὸ*, γιὰ νὰ γίνεῖ τώρα τὸ ἴδιο θέμα τῶν διαφορῶν ἐκφάνσεων τοῦ κωμικοῦ: ἀπὸ τὸ ἀθῶο χιούμορ ἕως τὴν εἰρωνεία, ἀπὸ τὴν σάτιρα καὶ τὸν σαρκασμὸ ἕως τὴν πιὸ αἰχμηρὴ παραλλαγὴ τοῦ κωμικοῦ· τὴν παρωδία.

Χαρακτηριστικὴ περίπτωσις παρωδίας ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, πού διατηρήθηκε στὴν νομικὴ φιλολογία ἐπὶ σχεδὸν δύο αἰῶνες εἶναι ἡ «*Dissertatio iuridica de eo quod iustum est circa ... pulices ...*», πού ἀποδίδεται στὸν *Goethe*, ἀλλὰ ἡ ἀληθινὴ τῆς πατρότητα εἶναι ἀδιευκρίνιστη. Τὸ λατινικὸ πρωτότυπο κυκλοφόρησε σὲ γερμανικὴ μετάφραση τὸ 1866 μὲ τὸν ἐξῆς ἀναλυτικὸ τίτλο στὸ ἐξώφυλλο κατὰ τὸ ἀλλόκοτο (*barock*) ὕφος τῆς ἐποχῆς: «*Νομικὴ*

πραγματεία περί τῶν νομικῶν σχέσεων ... τῶν ψύλλων, με ἀνάλυση σπάνιων θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν ζητημάτων, συμπληρωμένη με ποικίλες δικαστικές αποφάσεις διαφόρων δικαστηρίων καὶ με προσθήκη τῶν ἀμφιβολιῶν καὶ τῶν αἰτολογιῶν, θεμελιωμένη με ἐντυπωσιακὲς γνωματεύσεις τῶν διασημότερων νομικῶν Σχολῶν καὶ θεωρουμένη ὑπὸ τὸ φῶς θεμελιωδῶν νομικῶν καὶ ἠθικῶν ἀρχῶν».

Ἡ παρωδία ἄλλοτε μεταβάλλεται σὲ σαρκασμὸ, ἄλλοτε σὲ σάτιρα καὶ ἄλλοτε, στὸ πεδίο τῆς εἰκαστικῆς τέχνης, σὲ γελοιογραφία. Γνωστὸς εἶναι ὁ σαρκαστικός λόγος τοῦ *Anatole France*: «Ὁ νόμος στὴν μεγαλειώδη του ἰσότητα ἀπαγορεύει στοὺς πλουσίους ὅπως στοὺς φτωχοὺς νὰ κοιμῶνται κάτω ἀπὸ τὶς γέφυρες, νὰ ζητιανεύουν στοὺς δρόμους καὶ νὰ κλέβουν ψωμί». Ἡ σάτιρα ἔδωσε πλούσιους καρπούς καὶ στὴν ἐλληνικὴ λογοτεχνία στὰ ἔργα π.χ. τοῦ Δημήτρη Ψαθά. Καὶ ἡ γελοιογραφία δοξάσθηκε στὰ ἔργα τοῦ *Daniel Daumier* με θέματα ὅπως ἡ δωροδοκία τῶν δικαστῶν, ἡ ἀπληστία τῶν δικηγόρων, ἡ ἐφευρετικὴ πανουργία καὶ μισητὴ ἀντιλαϊκότητα ἀμφοτέρων. Ἐνας καλὸς νομικὸς – λέει ὁ *Radbruch* – θὰ ἔπαυε νὰ εἶναι καλὸς νομικὸς, ἂν σὲ κάθε στιγμή δὲν συνειδητοποιοῦσε πόσο βαθειὰ προβληματικὸ εἶναι τὸ ἐπάγγελμά του. Ὁ αἰσθαντικὸς νομικὸς σὲ καμιά στιγμή δὲν αἰσθάνεται ὅτι εἶναι ἄνευ ἐτέρου ἓνα χρήσιμο μέλος τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Ὁ τσαγκάρης τοῦ Σωκράτη γνώριζε – λέει ὁ *Radbruch* – γιὰ ποιοὺ λόγους ἦρθε στὸν κόσμον· νὰ φτιάχνει γιὰ τὸν Σωκράτη καὶ τοὺς ἄλλους ὑποδήματα. Ὁ Σωκράτης γνώριζε μόνο, ὅτι δὲν γνώριζε. Σ' ἐμᾶς τοὺς νομικοὺς ἔχει ἐπιβληθεῖ τὸ πιὸ δύσκολο: νὰ πιστεύουμε στὸ ἐπάγγελμα τῆς ζωῆς μας καὶ ταυτόχρονα, στὸ βαθύτερο στρώμα τῆς υπάρξεώς μας, νὰ ἀμφιβάλουμε γι' αὐτό.

Δ. Νὰ ἀμφιβάλουμε ὅμως καὶ γιὰ τὴν ἐπιστήμη μας καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἀξία τοῦ δικαίου; Ἄν ἦταν ἡ αἰσθητικὴ τοῦ δικαίου νὰ δώσει μιὰ ἀπάντηση, αὐτὴ θὰ ὑπενθύμιζε ὅτι πέρα ἀπὸ τὶς αἰσθητικὲς κατηγορίες τοῦ Ὁραίου, τοῦ Τραγικοῦ καὶ τοῦ Κωμικοῦ ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη· ἡ κατηγορία τοῦ Ὑψηλοῦ.

Ὑψηλὸ στὸ δίκαιο δὲν εἶναι οὔτε τὸ «μαθηματικὰ» οὔτε τὸ «δυναμικὰ» Ὑψηλὸ, ὅπως τὸ ἐννοοῦσε ὁ *Kant*, ἀλλὰ ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου. Αὐτὴ δὲν ἐπιβάλλει τὸ Ὑψηλὸ στὸ δίκαιο χάρις στὸ ὑπερφυσικὸ τῆς μέγεθος, ἀλλὰ τὸ ὑποβάλλει χάρις στὸ μεταφυσικὸ τῆς βάθος. Ἰδέα τοῦ δικαίου εἶναι ἡ δικαιοσύνη, ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια (1129 b 28-29): «κρατίστη τῶν ἀρετῶν εἶναι δοκεῖ ἡ δικαιοσύνη, καὶ οὐθ' ἔσπερος οὔτε ἐῶως οὔτω θαυμαστός»... (... εἶναι ἡ ἀρίστη τῶν ἀρετῶν, ἔτσι πού οὔτε τὸ πρῶνιν οὔτε τὸ ἐσπερινὸ ἀστέρι ἔχει τὴν λάμψη τῆς). Ἡ δικαιοσύνη, ὡς ἡ αἰσθητικὴ κατηγορία τοῦ Ὑψηλοῦ,

εἶναι λοιπὸν κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἀνώτερη καὶ ἀπὸ τὴν κατηγορία τοῦ Ὠραίου. Εἶναι ὅμως – πέρα ἀπὸ αὐτὸ – ἀνώτερη καὶ ἀπὸ τὴν κατηγορία τοῦ Τραγικοῦ. Ὁ Ὀρέστης, μετὰ τὴν φοβερὴ καταδίωξη τῶν Ἐρινύων, τελικὰ ἀπαλλάσσεται, ἔστω μὲ ἰσοψηφία, γιατί δὲν καταλογίσθηκε σὲ αὐτὸν ἡ πράξις, ἀφοῦ (ἐνεργώντας κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀπόλλωνα) δὲν μπόρεσε νὰ τὴν ἀποφύγει. Οἱ δὲ Ἐρινύες, οἱ ἀμείλικτες τιμωροὶ τῶν παρανομούντων, δὲν ἐγκαταλείπουν τὴν Ἀθήνα, ὅπως ὁ Ἀπόλλων, ἀλλὰ ἐγκαθίστανται ὡς Εὐμενίδες στὰ ἱερὰ ἄδута τῆς γῆς δίπλα ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη κάτω ἀπὸ τὸν λόφο τοῦ Ἀρείου Πάγου γιὰ νὰ προστατεύουν ὡς διαρκῶς γρηγοροῦσα συνείδηση μαζὶ μὲ τὴν Ἀθηναῖα τὸ κλεινὸν ἄστυ. Ἡ Ἀθηναῖα, στὴν ἐπίσημη διακήρυξη καὶ παραίνεση πρὸς τοὺς πολίτες τῆς Ἀθήνας, προβάλλει ὡς φορέα τῆς δικαιοσύνης – δηλαδὴ ὡς φορέα τοῦ Ὑψηλοῦ στοῦ δίκαιο – τὸν θεσμὸ τῆς βουλῆς τοῦ Ἀρείου Πάγου, πού συνέρχεται πάνω στὸν λόφο, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐδρεύουν ἀκριβῶς ἄγρυπνες οἱ Ἐρινύες-Εὐμενίδες. Καὶ ἐγκαθιστώντας τὸ βουλευτήριον αὐτό, ἡ θεὰ, ἀπευθυνόμενη στὸν λαό, λέει (Εὐμεν. 681 εε.):

Τιμώντας τὸν θεσμὸ μὲ σεβασμὸ καὶ φόβο
θα ἔχεις τῆς σωτηρίας φρούριον στὴ χώρα καὶ στὴν πόλη,
τέτοιο πού δὲν ἀπόκτησε κανεὶς λαός.

.....
.....
Ἐδέκαστο στήνω τὸ Βουλευτήριον τοῦτο,
ἀγέλαστο καὶ σεβαστό, φρουρὸ πού ξαγρυπνᾷ
στῆς κοιμισμένης πόλης τὸ προσκέφαλο.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ δικαιοσύνη δίνει λύση καὶ στοῦ πρόβλημα τοῦ τραγικοῦ καὶ ἀναγορεύεται ἔτσι σὲ κορυφαία αἰσθητικὴ κατηγορία στοῦ δίκαιο. Μὲ τὴν λάμψη τῆς φωτίζει τὸν δρόμο πού ὀδηγεῖ στὴν συνάντησιν τοῦ δικαιοῦ μὲ τὸ αἰσθητικὸ φαινόμενο, καὶ ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τοῦ Ὑψηλοῦ φέρνει κοντὰ δύο φαινόμενα, πού θα νόμιζε κανεὶς ὅτι εἶναι ἀπλησίαστα μεταξύ τους.